

Universiteit
Leiden

The Netherlands

**De wetenschapper en de spin. Over de (on)mogelijkheid van
toekomstverkenningen ten aanzien van radicalisering en terrorisme.**

Graaff, B.G.J. de

Citation

Graaff, B. G. J. de. (2008). *De wetenschapper en de spin. Over de (on)mogelijkheid van toekomstverkenningen ten aanzien van radicalisering en terrorisme*. Leiden: Universiteit Leiden.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/12993>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/12993>

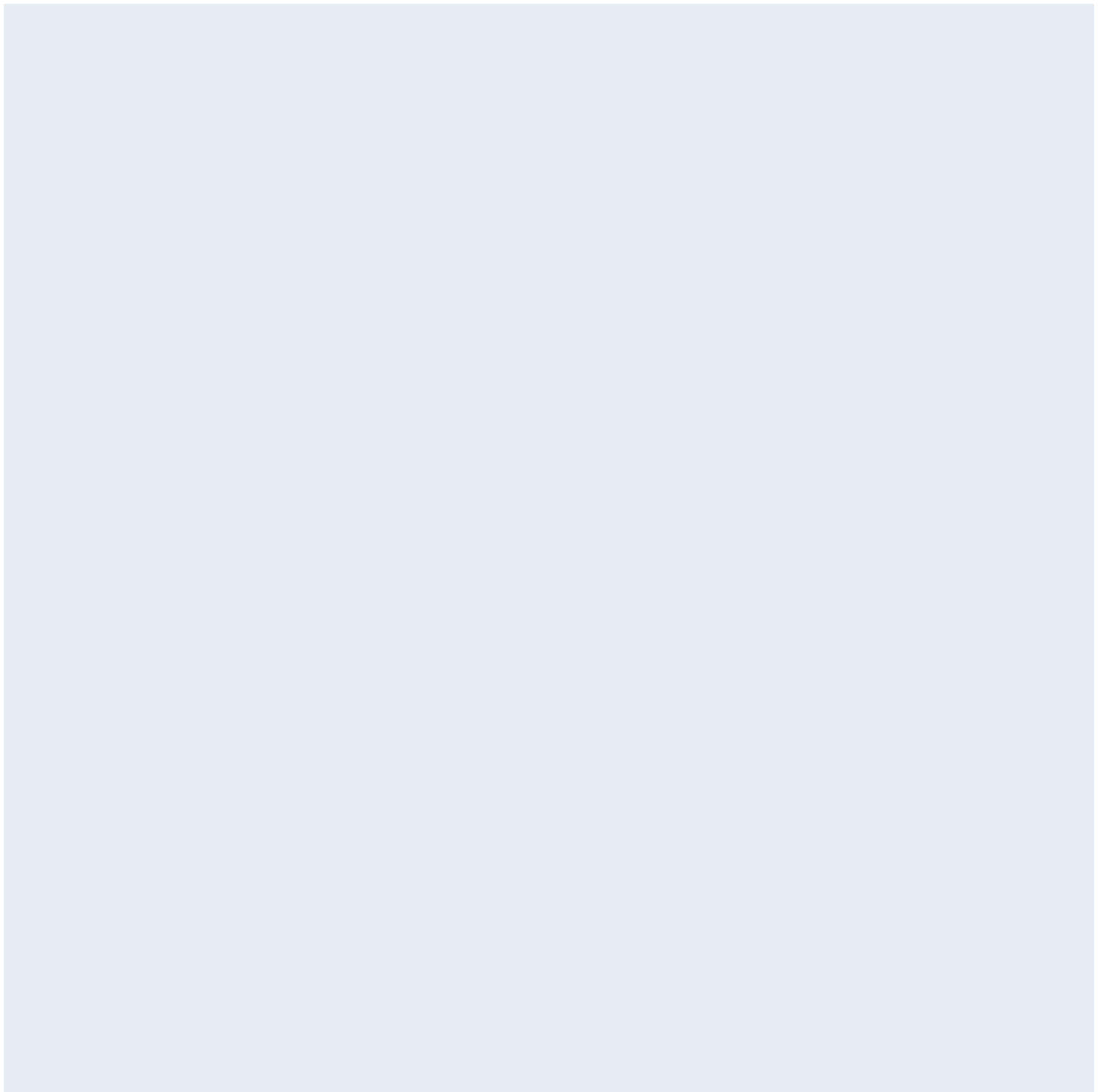
Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Prof.dr. B.G.J. de Graaff

De wetenschapper en de spin.
Over de (on)mogelijkheid van
toekomstverkenningen ten aanzien
van radicalisering en terrorisme

Universiteit Leiden

De wetenschapper en de spin. Over de (on)mogelijkheid van toekomstverkenningen ten aanzien van radicalisering en terrorisme

Oratie uitgesproken door

Prof.dr. B.G.J. de Graaff

bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in
Terrorisme en Contraterrorisme
aan de Universiteit Leiden
op dinsdag 22 januari 2008

Universiteit Leiden

Inleiding

Ruim anderhalve eeuw geleden schreef de Deense filosoof Søren Kierkegaard:

‘Wat zal er gebeuren? Wat zal de toekomst brengen? Ik weet het niet, ik heb geen enkel voorgevoel. Wanneer een spin zich van een vast punt neerstort in zijn consequenties, dan ziet hij de hele tijd een lege ruimte voor zich waarin hij nergens vaste voet kan vatten, hoe hij ook spartelt. Net zo vergaat het mij; voor me steeds een lege ruimte, wat me voortdrijft is een consequentie die achter me ligt.’¹

In dit citaat bespeuren wij een begrensde vrijheid: de spin maakt een vrije val in het luchtledige, maar waar zijn sprong eindigt, is mede bepaald door zijn vertrekpunt in het verleden. Het is zoals een historicus - en dat ben ik van opleiding - het verloop van de geschiedenis graag ziet. Ik zal in deze rede, die gaat over de mogelijkheid en onmogelijkheid van toekomst-verkenningen ten aanzien van terrorisme,² proberen aan te tonen dat deze zienswijze slechts beperkt opgeld doet. De sprong van de spin wordt niet louter bepaald door zijn uitgangspositie, maar ook door een punt nog verder in de toekomst: het web dat de spin voor ogen staat.³

Ik zal in deze oratie beknopt de volgende punten behandelen:

1. de ethische noodzaak voor de wetenschap zich met de toekomst van extreem terroristisch geweld bezig te houden;
2. het vermogen binnen de wetenschap verklarende modellen te bieden voor het verschijnsel terrorisme;
3. de problemen van op wetenschappelijke kennis gestoelde toekomstverkenningen ten aanzien van terrorisme;
4. het gegeven dat toekomstverkenningen bepalend zijn voor het handelen in het heden; en ten slotte
5. de verantwoordelijkheden voor de wetenschapper die in het bijzonder uit dat laatste voortvloeien.

Ethische noodzaak

Op 11 september 2001 werd van velen een toekomst gestolen. Niet alleen van de slachtoffers van die aanslagen en hun nabestaanden. ‘9/11’ was voor de hele wereld een historische gebeurtenis en tegelijk een moment dat een blik gunde op een toekomst, op een mogelijke herhaling, of nog erger; alsmede op een mogelijk buitenproportionele Amerikaanse reactie.

Deze aanslagen maakten het moeilijk verder zinvol of zinloos te genieten van de onvoorspelbaarheid van het bestaan.⁴

Het door sommigen verkondigde eindstadium van de historische ontwikkeling⁵ bleek niet te zijn bereikt en van een *holiday from history*⁶ was geen sprake meer. De wereld na 9/11 is niet de wereld van daarvoor.⁷

Veel verantwoordelijken hadden de aanslagen, die jaren van voorbereiding hadden vereist, niet zien aankomen. Volgens sommigen is de oorzaak daarvan een gebrek aan verbeeldingskracht,⁸ volgens anderen is dit te wijten aan een kennisblokkade.⁹ Ik ben geneigd te zeggen dat het een in het verlengde van het ander ligt, maar zal mij nu beperken tot de aanklacht van het verzaken van de wetenschap.

Hoe staan de zaken er in de wetenschap ruim zes jaar later en vele aanslagen verder voor, nu er, volgens sommigen, ‘a battle for the future’¹⁰ en ‘a battle of foresight’ gaande zijn?¹¹

Verontrustend weinig wetenschappers buigen zich systematisch over de waarschijnlijk nog decennia durende¹² toekomst van de strijd tegen het terrorisme.¹³ In een wereld waarin alles steeds sneller draait¹⁴ veroorzaakt terrorisme een angst die diffuus, dispaaraat, onhelder en niet verankerd is; het is onduidelijk tegen wie of wat het gevaar zich richt; de dreiging kan zich overal manifesteren, maar totdat zij dat doet, is zij onzichtbaar en bovendien is het onmogelijk je ertegen te verzekeren. Het is, wat de Pools-Britse socioloog Zygmunt Bauman, noemt, een vloeibare angst, die thuishoort in het *panta rei*

van het gemonialiseerde dagelijkse bestaan.¹⁵ Een groot deel van publiek en politiek verklaart zichzelf onmachtig te anticiperen op toekomstige dreigingen en heeft weinig vertrouwen in professionele dreigingsanalyses.¹⁶ Voorbereiding op dreiging is in die redenering nutteloos: het onkenbare kan immers niet worden gekend.¹⁷ En dat geldt zeker voor terrorisme, dat valt in de categorie van de ‘unknown unknowns’, de onbekende ongekendheden.¹⁸ Gevaar is derhalve een *fact of life*.¹⁹ Berusting of een gevoel van *carpe diem* is het gevolg: pluk de dag voordat die dag komt waarop jij wordt geplukt of dat wat je dierbaar is van je wordt afgenomen.

Als individuele levenshouding zou die laatste opstelling nog te rechtvaardigen zijn, als sociale gedraging niet. Er is namelijk een ethische plicht dat te beschermen ‘wat elk moment in ijle lucht kan opgaan’.²⁰ Bovendien blijkt dat, terwijl we, volgens sommigen, in een mondiale risicomaatschappij leven, waarin ons grensoverschrijdende technologische catastrofes, milieurampen en terroristische aanslagen van megaformaat te wachten staan,²¹ we nauwelijks nog bereid zijn risico’s te lopen.²² Die spagaat kan zich weerspiegelen in een tegenstelling tussen enerzijds een door angst gedreven volkswil en anderzijds het onvermogen van nationale overheden om anders dan op basis van *trial* en vooral veel *error* te regeren en te reageren.²³ Zo’n spagaat heeft gevolgen voor de legitimiteit van overheden en als mogelijke consequentie polarisatie en de-civilisatie tussen bevolkingsgroepen.²⁴ Daarom blijven overheden, hoe onbeholpen en soms contraproductief ook, proberen voorzorgsmaatregelen te nemen, want de politieke kosten van overdreven preventie achten zij geringer dan de kosten van succesvolle aanslagen.²⁵ En intussen spelen polarisatie, de-civilisatie en overreactie radicalen en terroristen in de kaart. Bij gelijkblijvende verhoudingen kunnen messianistisch en millenaristisch georiënteerde terroristen dan ook geduldig

voortwerken aan hun langetermijn project, veelal met hulp van hun tegenstanders.²⁶

In een wereldhistorische ontwikkeling waaruit de Voorzienigheid met een hoofdletter V is verdwenen en de mens is aangevoelen op zijn eigen kijk op de toekomst, mag de wetenschap dit terrein niet vrijlaten voor entrepreneurs van de angst en voor politieke wichelroedeloers, die volgens het principe ‘je weet maar nooit’ het publiek de somberste scenario’s voorhouden.²⁷ Het is daarom zaak te bezien wat de wetenschap in dit opzicht vermogen om onzekerheid te transformeren in een risico ofwel een beredeneerde dreiging.²⁸ Aldus kunnen wetenschappers overheden helpen te anticiperen of zelfs de toekomst vorm te geven²⁹ óf, wanneer ten slotte toch een weinig waarschijnlijk geacht scenario is waar geworden, autoriteiten helpen te adapteren.³⁰ En op die manier kunnen wetenschappers helpen bij pogingen de toekomst op de terroristen te herwinnen.

Vraagstukken betreffende verklarende modellen

Het is tegenwoordig niet langer gebruikelijk te spreken van wetenschappelijke toekomstvoorspellingen of -prognoses;³¹ maar van scenario’s, dat wil zeggen verkenningen van alternatieve mogelijke toekomst; en verder van zogeheten *roadmaps* of streefpaden op weg naar een bepaald alternatief in de toekomst; van vermoedelijke trends en contratrends; voorwaardelijke prognoses; en ten slotte van analogieën of comparatieve prognoses.³²

Nu is het moeilijk over de toekomst te praten als we geen notie hebben van de vraag hoe we er vandaag de dag voor staan, want hoeveel sneller de wereld ook draait, er is nooit sprake van een absolute discontinuïteit; er zullen steeds ontwikkelingen zijn die zich voortzetten en er zullen altijd historische gebeurtenissen zijn die dienen als inspiratiebron

voor toekomstig handelen. Elk goed toekomstscenario zal daarom gefundeerd moeten zijn op een basisanalyse, die de huidige stand van zaken en ervaringen van het verleden weergeeft.³³ Te vaak blijkt namelijk dat we niet alleen dreigingen van de toekomst niet kennen, maar ook de dreigingen die zich reeds manifesteren over het hoofd zien.³⁴

De concrete aanslagen van 11 september 2001 op het World Trade Center en het Pentagon waren bijvoorbeeld moeilijk te voorzien, maar aanslagen van jihadisten in de VS waren dat niet. Sterker nog: in 1993 hadden jihadisten al een eerste aanslag gepleegd op het World Trade Center.³⁵

Ik heb nu een model ontwikkeld, waarin de variabelen voor terrorisme en contraterrorisme zijn opgenomen. Uiteindelijk zal dat model door het leggen van causale verbanden verklarende waarde moeten hebben voor terrorisme zoals zich dat in verleden en heden heeft gemanifesteerd.³⁶ Het is een voorlopig model dat door onderzoek, door gebruik in het onderwijs en door samenspraak met andere betrokkenen verder ontwikkeld moet worden. Ik heb het TISSUE gedoopt, dat staat voor Terrorist Indicator Scan for Societies with Uncertain Environments. Daarin vormen acht ingrediënten een min of meer samenhangend systeem, te weten:³⁷

1. mondiale drijvende krachten (*drivers*), dat wil zeggen cruciale trends als belangrijke geopolitieke ontwikkelingen, demografische veranderingen of verschuivingen in economische machtsverhoudingen;³⁸
2. mondiale *wildcards* (dat wil zeggen vrijwel onverwachte gebeurtenissen die een ingrijpende verandering teweegbrengen, zoals de aanslagen van 11 september 2001)³⁹ en *precipitating* of *trigger events* (bijvoorbeeld belediging van iemands religieuze opvattingen, zoals het geval was met de Deense cartoons);

3. relevante nationale ontwikkelingen zoals de instroom van grote groepen immigranten of processen van in- en uitsluiting;
4. intra- en inter-groepsprocessen onder radicaliserende delen van een bevolking;⁴⁰
5. individuele processen van radicalisering en deradicalisering;⁴¹
6. de bedoelde en onbedoelde effecten van overheids- en justitieel beleid, inclusief de steeds belangrijker rol die internationale organisaties spelen bij de totstandkoming van beleid inzake contraradicalisering en contraterrorisme;⁴²
7. het discours over radicalisering en terrorisme, zoals dat met name blijkt uit de media⁴³ en
8. ten slotte de rol die nieuwe techniek speelt, zowel aan de kant van terroristen⁴⁴ als aan de kant van de overheid.⁴⁵

Dit model biedt geen zekerheid over de kwintessens van voorspelling, te weten de exacte tijd, plaats en omvang van voorgenomen aanslagen.⁴⁶ Het gaat ook niet om een risicoanalyse betreffende potentiële targets van terroristen.⁴⁷ Maar het biedt wél zicht op constellaties van omstandigheden en gedragingen, van factoren en actoren die radicalisering, politiek geweld en in het bijzonder terrorisme waarschijnlijk maken. Het model reduceert dus onzekerheid tot een inzicht in risico's van bepaalde ontwikkelingen en bepaald handelen.⁴⁸ Met dit model wordt het mogelijk vragen te stellen op basis waarvan we scenario's schetsen, trends analyseren of *roadmaps* opstellen.⁴⁹ Ook is het mogelijk een situatie in de toekomst te schetsen, waarbij het model wordt gebruikt om als het ware de kans op het vóórkomen van terroristisch geweld te bezien. Ik ga het TISSUE-model nu niet in detail aan de orde stellen. Ik hoop er de komende jaren met een groot aantal van u nog over van gedachten te wisselen. Wél wil ik het hebben over een

aantal vraagstukken rond zo'n verklarend model, die tegelijk een onderzoeksprogramma impliceren.⁵⁰

Terrorisme komt onder vele omstandigheden voor: in arme en in rijke landen, onder arme en welgestelde mensen, bij economische teruggang en bij economische vooruitgang, in democratieën en in dictaturen, wel of niet in samenhang met georganiseerde misdaad; onder mannen en onder vrouwen, onder hoog opgeleide en laag geschoolde mensen, enz., enz. Bovendien treden in de loop van de tijd verschuivingen op in deze variabelen. Het is dus niet gemakkelijk een algemeen verklarende theorie voor terrorisme op te stellen.⁵¹

Terrorismeonderzoek is daarom bijna per definitie aangewezen op de comparatieve methode, waarbij verschillen en overeenkomsten in tijd, tussen landen en tussen organisaties centraal staan.

Belangrijk is bovendien dat verklaringen worden geboden op de verschillende analyseniveaus van het TISSUE-model. Deze verschillende analyseniveaus hangen vaak samen met uiteenlopende wetenschappelijk-disciplinaire benaderingen en kennen elk hun eigen problemen. Zo houdt bijvoorbeeld de psychologie zich bezig met het terroristische individu of, in het geval van de sociale psychologie, de terroristische groep, maar de econometrie en de politicologie vaak weer met het nationale, internationale of transnationale niveau. Soms hebben verschillende disciplines hetzelfde niveau als object van analyse, echter vanuit sterk uiteenlopende invalshoeken; het maakt nogal uit of een terroristische groep wordt bestudeerd met behulp van de sociale psychologie of vanuit de sociale netwerkanalyse. Een poging om een omvattend toekomstscenario te schetsen kan daarom slechts bestaan als er eerst sprake is van een interdisciplinaire benadering van het fenomeen terrorisme met behulp van een basisanalyse als het TISSUE-model.

Zoals bij veel crises en veiligheidsproblemen zijn er ook bij terrorisme onduidelijkheid en onenigheid over aard en oorzaken van het probleem.⁵² Onduidelijk is bijvoorbeeld of terrorisme zelf het probleem is of slechts een symptoom of een tactiek.⁵³ Is terrorisme louter veroorzaakt door zogeheten *root causes* of is het voor sommigen ook een vorm van zelfexpressie, samenhangend met een wens het onvoorspelbare teweeg te brengen?⁵⁴

Onduidelijkheid bestaat er tevens over centrale concepten, zoals het begrip terrorisme zelf, dat is omschreven als 'a highly varied phenomenon',⁵⁵ of over begrippen die aan de orde zijn bij bijvoorbeeld de bestudering van het religieuze terrorisme, zoals jihad,⁵⁶ wahabisme en salafisme. Er wordt zelfs gestreden over de vraag of het jihadistisch terrorisme een uitvloeisel van kracht of van zwakte van de hoofdstromingen van de islam is.⁵⁷ Ook wat contraterrorisme, begrepen als de 'war on terrorism', inhoudt, is onhelder: is het een strijd tegen een methode, tegen een ideologie, tegen een (groep van) land(en) of tegen een groep individuen en zo ja, welke?⁵⁸ Zijn dat dan jihadisten, extremistische islamieten, wahabisten, salafisten of is het al-Qa'ida of is het Hezbollah, enz., enz.? Terecht heeft de Britse socioloog Frank Furedi opgemerkt dat de officiële fantasie in het Westen ten aanzien van de tegenstander nauwelijks nog grenzen kent en in beginsel nu in vrijwel iedereen een potentiële terrorist ziet.⁵⁹

Dus niet alleen ten aanzien van de toekomst maar ook ten aanzien van het heden attendeert het analysemodel ons op de dingen die wij nog niet weten of waarvan we zelfs nog niet wisten dat we ze niet weten.

De mogelijkheid van wetenschappelijke toekomst-verkenningen ten aanzien van terrorisme

Grensoverschrijdend wetenschappelijke onderzoek wordt

vaak eerder mogelijk door de studie van uitzonderingen dan door de studie van algemeenheden.⁶⁰ Wat ik met behulp van het TISSUE-model wil verkennen is een 'extreme toekomst'. Daarmee begeven we ons in het domein van Extremistan. Drastische veranderingen, snelheid, complexiteit, verrassing en risico spelen daarin een nog grotere rol dan op andere maatschappelijke terreinen. Verklaringen gebaseerd op gemiddelden en normaalpatronen voldoen hier niet.⁶¹ Zowel het TISSUE-model als eventueel daarop gebaseerde scenario's vormen een samenhangende, zo men wil systematische verkenning van een werkelijkheid, de huidige of een toekomstige. De opstelling van een basismodel voor een toekomstverkenning dwingt ons bovendien tot het opnieuw in kaart brengen van de samenhang in maatschappij en wereld. En dus tot een geïntegreerde, interdisciplinaire maatschappij-analyse, zoals die in een verguisd wetenschapsbestel bijna niet meer mogelijk is,⁶² alsmede tot kennisfilosofische beschouwingen.

Ik kan uiteraard nu niet ingaan op alle mogelijke wetenschapstheoretische en methodologische problemen die aan scenario's over in het bijzonder terrorisme kleven. Ik wil echter een paar ontwikkelingen op de verschillende analyseniveaus signaleren, specifiek in verband met het verschijnsel terrorisme, die veel intellectuele aandacht vergen bij het opstellen van scenario's en vooral ook stilstaan bij de problematiek van causaliteit. Om te beginnen op het hoogste analyseniveau, mondialisering heeft grote gevolgen voor de toekomst. Culturele, etnische, sociale en statelijke scheidslijnen vallen in een globaliserende wereld steeds minder samen. Hoe vager grenzen worden, des te nadrukkelijker worden zij veelal beklemtoond. Er is daardoor sprake van een wereldwijde drang naar het bedrijven van identiteitspolitiek met alle risico's van dien.⁶³ Het aantal *imagined communities*⁶⁴ begint bijna *unimaginable* te worden.⁵⁵

Leefpatronen, identiteiten, uiteenlopende normen- en waardenpatronen, waaronder verschillen in risicoculturen, schuiven en schuren langs elkaar met verschillende snelheden.⁵⁶ Deze gelijktijdigheid van het ongelijktijdige⁵⁷ eist zijn tol in de vorm van voortdurende irritaties, die tot radicalisering en, in het uiterste geval, terrorisme kunnen leiden.⁵⁸ Tegelijk omvat culturele globalisering ook een verspreiding van individualistische waarden, die kunnen bijdragen aan een terrorisme dat gebaseerd is op persoonlijke knip-en-plak-overtuigingen, zodat er dus weinig voorspellende waarde uitgaat van de aangehangen ideologie of religie.⁵⁹

Dat brengt ons bij de rol van de staat, die zich met die problematiek vaak geen raad weet. Niet alleen door de nieuwe maatschappelijke verhoudingen, maar ook door de toegenomen complexiteit van overheidsorganisaties zelf en de onmogelijkheid tot ontschotting tussen de diverse organisatieonderdelen, waardoor onduidelijk is bij wie formele en feitelijke verantwoordelijkheden liggen.⁷⁰ Politici, die de gedachte dat zij machteloos zouden zijn slecht kunnen verdragen, houden echter tegenover een geïndividualiseerde burgerij, die zich slechts kortstondig op één lijn laat brengen,⁷¹ krampachtig de mythe van een machtige staat in stand.⁷² Symboolpolitiek ligt dan al snel op de loer.⁷³

In het bijzonder voor veiligheidsbeleid geldt dat effectiviteitsmeting achter deze retoriek moeilijk is. Wanneer veiligheid werkt is die bovendien vaak onzichtbaar.⁷⁴ En wat dikwijls vergeten wordt - ik kom daar nog op terug: veeleer dan problemen op te lossen helpen politici problemen te definiëren en ten dele dus ook te creëren.⁷⁵ Het gevolg van al deze eigenschappen en deze complexiteit is dat de richting waarin de overheid werkt alsmede de neveneffecten van haar gedragingen vaak moeilijk vooraf kenbaar zijn.⁷⁶

Uiteindelijk doel van het scenariodenken met behulp van

het TISSUE-model is nu juist vast te stellen welke beleids-instrumenten onder welke (toekomstige) omstandigheden het beste werken, onder inachtneming van het feit dat overheden zelf op hun beurt de invloed ondervinden van hun taak- en waardenomgeving.⁷⁷ Onderdeel van die omgeving zijn allerlei groeperingen, die soms extreem geweld bedrijven en als een soort gewelddadige non-gouvernementele organisaties overheden bestoken.⁷⁸ Veel van die organisaties zijn onafhankelijk van enige staatssteun en daardoor minder gemakkelijk te beïnvloeden dan sommige eerdere vormen van terrorisme.⁷⁹ Alleen al in Irak worden de Amerikaanse autoriteiten momenteel geconfronteerd met 75 tot honderd verschillende groepen opstandelingen van uiteenlopende binnen- en buitenlandse pluimage. Een centraal commando ontbreekt en, anders dan soms wordt gedacht, maakt al-Qa'ida naar schatting slechts vijf procent van deze groepen uit.⁸⁰ Zulk soort zogeheten *superempowered* groepen van terroristen of guerrilla's zien we ook elders in de wereld opereren volgens een systeem waarbij ieder zijn bijdrage levert, ook al zijn belangstelling en motieven soms geheel verschillend.⁸¹ Deze *dark mobs* kunnen op enig moment, zelfs zonder daarover formele afspraken te maken, toewerken naar een bepaald doel, bijvoorbeeld verstoring van de olie- of de financiële markt. De snelheid waarmee dat gebeurt maakt het voor overheden moeilijk op concrete gevallen te anticiperen⁸² en de synchroniciteit waarmee het geschiedt maakt zulke processen moeilijk beheersbaar.⁸³ Niet alleen terroristische bewegingen, maar ook staten diversifiëren steeds meer bij conflicten. Zowel binnen als buiten de landsgrenzen hanteren zij steeds minder het geweldsmonopolie en besteden zij beveiliging en geweldsaanwending uit aan veiligheidsdiensten en paramilitairen.⁸⁴ Deze processen leiden tot een informalisering van oorlogen en dat draagt bij aan het

slecht voorzienbare verloop dat oorlogen gewoonlijk toch al kenmerkt.⁸⁵ Intussen reduceert de voortschrijdende verbreiding van technologie steeds verder het aantal mensen dat nodig is om een bedreiging te vormen voor een staat of de wereld.⁸⁶ In de somberste vooruitzichten benaderen we binnen twintig jaar het James Bond-scenario, waarbij één man in staat is de oorlog aan de wereld te verklaren en te winnen.⁸⁷ Daarmee zijn we bij de rol van het individu. De sociale werkelijkheid is complexer dan de fysische. Mensen hebben namelijk een eigen wil. Daardoor willen en doen niet alle mensen onder alle omstandigheden hetzelfde.⁸⁸ Behalve door wilsbeschikking wordt het menselijk bestaan ook beheerst door toeval, al is de verhouding tussen die twee aan wisselingen onderhevig. Zo is conceptie steeds meer veranderd van een lotsbeschikking in een wilsbeschikking, maar we leven nog net niet in een tijdperk van prenatale selectie en dus is conceptie en het daaruit voortvloeiende DNA-materiaal tot nu toe een vorm van toeval geweest: elke individuele mens is, of was althans, per definitie toevallig. Dit heeft implicaties voor scenario's wanneer we bedenken dat sommige terroristische uitingen volgens diverse auteurs niet of in elk geval niet met de vertoonde intensiteit zouden hebben plaatsgevonden zonder de aanwezigheid van een toevallige passant op de aardbol.⁸⁹ Toeval en wilsbeschikking kunnen in elkaar overgaan, doordat de mens niet alleen handelt vanwege de werkelijkheid, maar de werkelijkheid ook activeert en zo nieuwe, soms onvoorziene situaties creëert.⁹⁰ Over de vraag waarom mensen handelen, wat hun prikkels tot handelen zijn, in hoeverre menselijke impulsen generaliseerbaar zijn weten we nog relatief weinig, als het om terrorisme gaat. In veel literatuur over terrorisme wordt een min of meer rechtstreeks verband gelegd tussen bijvoorbeeld armoede en vernedering enerzijds en terrorisme anderzijds,⁹¹ maar als die rechtstreekse verbanden zouden

bestaan zou er veel meer terrorisme zijn geweest.⁹² De verhouding tussen genetisch materiaal, context, persoonlijke ontwikkeling, emoties en gedragingen staat geenszins vast en bemoeilijkt dus het voorzien van de toekomst van terrorisme.⁹³ En toch zijn er soms trends van lange duur waarneembaar. Zo is er de afgelopen decennia een overduidelijke trend naar individualisering geweest⁹⁴ en, zoals ik al schetste, zijn individualisme en de daarmee verbonden keuzevrijheid een weelde die velen niet aankunnen, wat grote gevolgen kan hebben voor de ontwikkeling van terrorisme. De angst verantwoordelijk gehouden te kunnen worden voor de eigen keuzes en dus ook voor eigen falen leidt namelijk gemakkelijk tot beschuldigingen aan het adres van anderen, zoals overheden, en tot een zoektocht naar bewegingen die de enige waarheid in pacht zeggen te hebben.⁹⁵ Tegelijk is er afkeuring en angst jegens de keuzes die anderen maken. Tegen gevoelens van onveiligheid zoekt men bescherming en zo ontstaat gemakkelijk een *security dilemma*: de vergroting van de veiligheid van de één is tegelijk een vergroting van de onveiligheid van anderen, die zich op hun beurt daar weer tegen teweerstellen. En zo zou inmiddels een perpetuum mobile van angst en onveiligheid zijn ontstaan.⁹⁶ Of biedt de toekomst toch een mogelijkheid van doorbreking van die angstspiraal? In elk geval wordt in het huidige tijdsgewricht de staat als gevolg van die angst aangesproken op haar vermogen tot management daarvan, tot observeren, surveilleren, monitoren, controleren, superviseren en corrigeren, en zo lokt de verleiding van een nationale veiligheidsstaat.⁹⁷ Dat heeft ook gevolgen voor het methodologische probleem van de causaliteit, waar ik nu kort bij wililstaan. Om causaliteit te kunnen vaststellen is immers in beginsel volledig inzicht in de feiten en gegevenheden nodig. Een grote moeilijkheid bij het opstellen van modellen die niet slechts historisch verklarende waarde hebben ten aanzien van terrorisme is

echter de door zowel terroristen als contraterroristen in acht genomen geheimhouding.⁹⁸ En zelfs indien er sprake zou zijn van volledige transparantie, veroorzaken de toenemende complexiteit en dynamiek van de sociale relaties in een geglobaliseerde wereld, alsmede de daaruit voortvloeiende turbulentie en onzekerheid, problemen voor het vaststellen van causale verbanden.⁹⁹ Hoe meer actoren er zijn en hoe minder afstand ertoe doet, des te groter het aantal niet vanuit een centraal punt beheersbare interacties en coïncidenties. Een valkuil bij het vaststellen van causaliteit waar wetenschappers, die nu eenmaal intellectuelen zijn, gemakkelijk in trappen is gedragingen van mensen vooral te willen verklaren vanuit rationele handelingen en overwegingen en te veel gewicht toe te kennen aan motiveringen door betrokkenen zelf. Actie gaat evenwel vaak vóór de ideologie uit en veel gedragingen komen onbewust of op emotionele gronden tot stand.¹⁰⁰ En dat geldt in het bijzonder voor politiek geweld. Extreme ideologieën en kritisch denken gaan zelden samen. Veel terroristen zijn utopisten, vergelijkbaar met Middeleeuwse millenaristen, die haast hebben om hun droom te verwezenlijken¹⁰¹ en daardoor extreem moeilijk voorspelbaar zijn in hun concrete gedragingen.¹⁰² Of zij bedrijven hun gewelddadige praktijken gewoonweg omdat anderen het doen, nabootsing dus van anderen met wie zij misschien wel een subcultuur vormen.¹⁰³ Hoezeer een overdreven nadruk op rationaliteit westerse wetenschappers parten kan spelen blijkt uit het feit dat velen van hen de terugkeer van religie als belangrijke factor in zowel de internationale als de nationale arena volstrekt niet hebben voorzien.¹⁰⁴ Bovendien blijken er in sociale systemen altijd vele oorzaken van één feit of ontwikkeling te zijn en tegelijkertijd heeft elke gebeurtenis ook weer vele gevolgen. Dat noemen we multicausaliteit. Hier gaat de metafoor van Kierkegaards spin

faliekant mank, want er springt niet één spin naar een bepaald punt, maar een heleboel spinnen die allemaal verschillende vertrekpunten hebben en vervolgens springen zij vanuit dat ene centrale punt ook weer tal van verschillende kanten uit. Juist dat maakt het moeilijk om te vertellen hoe de toekomst eruit gaat zien: één spin maakt namelijk al een heel verschil. Het vaststellen van effecten van beleid - ik sprak er al over - is onder meer moeilijk door die multicausaliteit: beleid heeft meerdere, soms contradictoire effecten.¹⁰⁵ Vaststelling van beleidseffecten is verder ook lastig doordat verbanden tussen oorzaak en gevolg ver uit elkaar kunnen liggen.¹⁰⁶ Zeker in een hodiecentrische maatschappij¹⁰⁷ houdt men daar weinig rekening mee en denken sommige futurologen zelfs dat kennis van het verleden volkomen irrelevant is geworden voor een vooruitschouwen in de toekomst.¹⁰⁸

Toegegeven, gebeurtenissen zijn vaak inderdaad uniek en nieuw. Processen zijn dat echter niet noodzakelijkerwijs.¹⁰⁹ De reden dat processen op elkaar kunnen lijken, maar desalniettemin verschillend verlopen, komt over het algemeen doordat contexten verschillen. Nieuwe technieken en middelen komen beschikbaar, methoden en resultaten veranderen, maar bepaalde processen of basisideeën keren telkens terug, zoals het streven naar macht en invloed of het gegeven dat grote groepen jongemannen die zich gedeprimeerd voelen geweld veroorzaken.¹¹⁰ De toekomst is dus niet geheel gedetermineerd door heden en verleden, maar staat er ook niet volkomen los van.¹¹¹ Organisaties kunnen dus leren van wat werkt en wat niet werkt en tot op zekere hoogte wordt het daardoor mogelijk te voorzien of een bepaalde actie of actiepatroon effectief zal zijn.¹¹² Dat geldt zowel voor organisaties die terroristen bestrijden als voor terroristische organisaties zelf.¹¹³ Wie zicht wil krijgen op de plannen van terroristen kan niet om hun historische ervaringen heen,¹¹⁴ zoals meer in het algemeen

'long, interpretable history' nog steeds een belangrijk hulpmiddel is bij toekomstverkenning.¹¹⁵ Diverse auteurs wijten bijvoorbeeld het hedendaags terrorisme dat zijn origine vindt in het Midden-Oosten aan de uitkomst van de Zesdaagse oorlog in 1967¹¹⁶ of zelfs aan oplossingen die tot stand zijn gekomen bij de Vrede van Versailles in 1919.¹¹⁷

Maar net zo goed als oorzaak en gevolg ver uiteen kunnen liggen in de tijd, doorlopen processen hun traject soms opeens sneller dan verwacht. Werd de duur van een radicaliseringsproces bij jongeren rond 1985 nog getaxeerd op vijf tot zeven jaar, inmiddels vinden zulke processen binnen enkele maanden of zelfs weken plaats.¹¹⁸ Een van de grootste problemen bij het voorzien van veranderingen is dan ook de snelheid waarmee ontwikkelingen plaatsvinden of gebeurtenissen zich voordoen, de acceleraties en vertragingen in processen.¹¹⁹

Ook een causalistische valkuil is de gedachte dat zaken als terrorisme die ernstig gevonden worden ook grote oorzaken moeten hebben. Het zijn echter vaak kleine oorzaken die grote gevolgen hebben. In het dagelijks bestaan is dikwijls sprake van een precare balans, bijvoorbeeld rust in een wijk. Een kleine verandering, een geringe interventie kan dan grote gevolgen hebben en een zogeheten *tipping point* blijken te zijn.¹²⁰

Bij zo'n verklaringswijze worden verhoudingen cruciaal. Blijven bepaalde maatschappelijke verhoudingen boven of onder een bepaald percentage, dan is er niets aan de hand. Wordt om wat voor reden, bezuiniging of iets anders, dat percentage overschreden, dan kan een bepaald probleem plotseling een lawineachtige ontwikkeling doormaken.¹²¹ Zulke zaken tonen aan dat in sociaal-wetenschappelijke theorievorming omtrent terrorisme vaak een indicatie ontbreekt van kritische grenzen: binnen welk bereik gaat de theorie nog wel op en voorbij welk punt verliest zij haar waarde en slaat zij mogelijk zelfs om in haar tegendeel?¹²²

Anders gezegd: voorbij welke grens wordt het ondenkbare denkbaar?¹²³

De betekenis van toekomstverkenningen voor het actuele denken en handelen

Genoeg nu over een aantal problemen dat zich voordoet bij pogingen de toekomst van terrorisme te verkennen. Ik wil nu stilstaan bij problemen die het proces van vooruitzien ten aanzien van het heden kan veroorzaken. Risicobeleving is een combinatie van een objectieve dreiging en commotie, en de commotie wordt bepaald door de mate waarin we zin en betekenis kunnen geven aan een (veronderstelde) gebeurtenis.¹²⁴ Dat verklaart waarom terrorisme zoveel meer angst veroorzaakt dan veel andere dreigingen, die, objectief bezien, grotere aantallen slachtoffers eisen.¹²⁵ Wat veiligheid is en wat als veiligheid wordt beleefd, wordt dus in hoge mate bepaald door het maatschappelijke en politieke discours en het dominante discours kan dan weer sterk bepalend zijn voor menselijke gedragingen. Vele actoren dragen bij aan dat discours over terrorisme en hanteren hun eigen agenda's,¹²⁶ hebben hun eigen doelgroepen of sluiten op eigen doft groepen uit als gehoor.¹²⁷

Een wetenschappelijk gefundeerde beschouwing over toekomst-scenario's is dan niet neutraal in zijn maatschappelijke effecten, maar draagt bij aan het actuele discours en beïnvloedt derhalve machtsverhoudingen.¹²⁸ Doordat onze visie op de toekomst ons beeld en gedrag van nu bepaalt is er dus sprake van een versmelting van de tijdshorizonten van toekomst en heden.¹²⁹ Het risico van toekomstverkenning die focust op terrorisme is dan dat het via een vertaling van bijvoorbeeld *worst case scenario's* naar het heden spanningen in een samenleving of de wereld creëert of bestaande breuklijnen verder onder druk zet.¹³⁰ Het kan ook leiden tot een gevoel van demoralisering en

fatalisme.¹³¹ Zo werpt dan de toekomst via het begrip 'risico' haar schaduw vooruit.¹³²

Toekomstverkenning betreft echter niet uitsluitend de verkenning van dreigingen, maar eveneens van kansen en wenselijkheden:¹³³ voor betere inzet van middelen bijvoorbeeld om radicalisering en terrorisme tegen te gaan of positieve ontwikkelingen te bevorderen inzake integratie en participatie van groepen die zich buitengesloten voelen. Kijkend naar een toekomst die we zouden willen realiseren geven we namelijk antwoord op de vraag waartoe wij die kiezen. Dat is een benadering die besluitvorming kan faciliteren en overheden kan helpen terroristen vóór te blijven.¹³⁴ Toekomstverkenning is dan ook nadrukkelijk een onderdeel van beslis- en bestuurskunde.¹³⁵

Verantwoordelijkheden voor de wetenschapper

Wat zijn nu van het voorafgaande de implicaties voor de verantwoordelijkheden van de wetenschapper?

In de eerste plaats is er de eis dat hij wetenschapper blijft, dat wil zeggen dat hij met inachtneming van de bestaande stand van kennis, op basis van helder geformuleerde uitgangspunten en vraagstellingen, kritisch-reflecterend op zijn eigen positie, op een controleerbare wijze het kennisniveau in een samenleving tracht te vergroten. Het is goed om dat nog eens te zeggen, want ook onder sommige scenarioschrijvers zelf bestaat scepsis ten aanzien van het wetenschappelijk gehalte van hun bezigheden.¹³⁶ Deze criticasters menen dat er slechts sprake is van wetenschap wanneer een herhaling van het denkexperiment onder gelijke omstandigheden en met hetzelfde kennisbestand tot gelijke resultaten leidt, de zogeheten validatie.¹³⁷ Wetenschappelijke benaderingen zouden zich volgens deze redeneertrant namelijk altijd op de feiten van het verleden richten en slechts herhaling of extrapolatie

als methodiek voor toekomstverkenning hanteren. Zij zouden afzien van de intuïtie die vereist is voor de gedachtesprong naar een onbekende toekomst, die door middel van scenario's in het leven wordt geroepen. Zogenaamd echte wetenschappers zouden aldus niet loskomen van wat wel is genoemd de tirannie van verleden en heden.¹³⁸

Naar mijn mening gaan zulke kritieken uit van een beperkt wetenschapsbegrip. Bij een open dialoog staat niets een beschouwing van de interne logica van de verschillende scenario's in de weg en niets verhindert een vergelijking van scenario's op hun plausibiliteit. Zo komt men door vrije gedachte-experimenten, open dialoog en intersubjectiviteit op basis van algemeen geaccepteerde methoden en theorievorming tot verlegging van kennisgrenzen. Dat durf ik met een gerust hart wetenschap te noemen.

Intussen heeft de wetenschappelijke studie van de toekomst een ontwikkeling doorgemaakt van een gedroomde of gewenste toekomst (hoe zal de toekomst zich *idealiter* ontwikkelen?), via die van de toekomstprognose (hoe zal de toekomst zich *onontkoombaar* ontwikkelen?) naar die van de toekomstverkenning of beter nog: verkenning van toekomst(en) (hoe zal de toekomst zich *mogelijk* ontwikkelen?). Er heeft dus een verschuiving plaatsgehad van een oriëntatie op de uitkomst naar het *proces* van verkenning.¹³⁹

Dat proces is geen solitaire aangelegenheid. Toekomstbeelden ontstaan in samenspraak en toekomstonderzoek is dus een sociaal proces.¹⁴⁰ Wegens het interdependente karakter van scenario's zal een wetenschapper vaak te rade moeten gaan bij anderen, collega's, maar ook mensen uit de praktijk.¹⁴¹

En als een wetenschapper wil waarschuwen voor dreigingen of wijzen op kansen of beleidsimplicaties, dan zoekt hij daarvoor een gesprekspartner. Scenario's leiden dus tot gesprek, beter nog tot een strategisch gesprek,¹⁴² en wanneer

het gaat om zaken als veiligheid, radicalisering en terrorisme, dan is in een democratische rechtsstaat de overheid nog steeds de meest, maar niet enig, aangewezen gesprekspartner en dan is het maatschappelijk forum nog steeds de voor de hand liggende discussieplaats.

Behalve aan lezende en schrijvende wetenschappers is er dus behoefte aan pratende en luisterende wetenschappers, *Verstehende* wetenschappers, zouden de Duitsers zeggen.¹⁴³

In de toekomst is er noch behoefte aan academici die uitsluitend kunnen verklaren hoe de wereld geworden is tot wat zij is, noch aan wetenschappers die kant-en-klare blauwdrukken voorleggen op basis waarvan overheden in staat zouden moeten zijn te bouwen. Dat is ook uitgangspunt van een bepaalde methode, de zogeheten rizoombenadering, die ervan uitgaat dat er niet zozeer sprake is van een concreet probleem dat erom vraagt opgelost te worden of van een specifieke situatie die beheerst moet worden. Wat volgens die benadering nodig is, is onderzoek naar connectiviteit en naar veelvouden van dimensies en betekenisgeving. Daardoor wordt het mogelijk al problematiserend het discours vast te stellen en aan partijen voor te houden.¹⁴⁴ Wetenschappers worden in die zin *facilitators* die partijen aanmoedigen na te denken over het discours en de probleemcontext.¹⁴⁵ Het gaat er dan niet zozeer om terrorisme uit te roeien, het gaat erom te begrijpen wat we terrorisme noemen en waarom het zich in bepaalde constellaties en op een bepaalde manier manifesteert. De gedachte erachter is dat we er dan misschien uiteindelijk beter in slagen zulke situaties te beëindigen en in het vervolg te vermijden. Anders gezegd: pas door te beseffen dat wij zelf onderdeel van het probleem zijn, kunnen we onderdeel van de oplossing worden.¹⁴⁶ Van wetenschappers wordt dus gevraagd de intersubjectiviteit die in hun academische discipline bestaat over te dragen op de samenleving en zelf bij te dragen aan

het in gang zetten van de interactie die nodig is om kennis te nemen van uiteenlopende visies.¹⁴⁷

Daarbij zullen degenen die zich bezighouden met toekomstverkenning steeds moeten benadrukken dat toekomstverkenningen *self-denying* kunnen zijn, dat er altijd speelruimte blijft voor anderen om de onderzoeksresultaten van de wetenschapper te logenstraffen.¹⁴⁸ Dat is de logica achter de gedachte dat om een catastrofe te voorkomen men eerst moet geloven in de mogelijkheid ervan.¹⁴⁹ Een spin constateert soms ook dat het web dat hij bij aanvang in gedachten had uiteindelijk niet tot stand komt. Omdat, zoals ook Kierkegaard wist, de twee grootheden van de gedachte toekomst, namelijk angst en hoop, zich niet altijd materialiseren zoals verwacht.¹⁵⁰ Dat is nu juist de grondslag van onzekerheid. Zekerheid is er daarentegen slechts over de liefde, die, aldus Kierkegaard, 'altijd presentisch' is.¹⁵¹ Ik hoop dat deze uiteenzetting u het vertrouwen heeft gegeven dat de leeropdracht Terrorisme en Contraterrorisme bij mij in goede handen is en ik ga nu over tot het uitspreken van enkele woorden van dank jegens allen die mij de uitoefening van mijn functie mogelijk maken en daarbij steunen.

Woorden van dank

Ik bedank allereerst het College van Bestuur van de Universiteit Leiden dat het mij niet alleen heeft toegestaan hier ruim tien jaar geleden te promoveren, maar nu ook als begin van hopelijk een langdurig dienstverband, komende vanuit Utrecht, te oreren. Zo'n 130 jaar geleden schreef de Nederlandse literator Conrad Busken Huet dat hij een hoogleraarsambt in Groningen of Utrecht niet zou kunnen aanvaarden, omdat hij de beide daar gevestigde universiteiten zag als 'toekomstloze instellingen'. Wat dat betreft ging hij uit van een scenario dat niet is uitgekomen. Bekleed met een bijzondere leeropdracht in Utrecht, kan ik u verzekeren: het valt daar best mee. Tevens kan ik u

verzekeren dat ik geheel kan meegaan met wat Busken Huet verder schreef: 'Een professoraat te Leiden, in een nieuw vak, een vak waarvoor ik sympathie heb, en waarvan ik op mijn tegenwoordigen leeftijd, de litteratuur, voor zoo ver die mij ontbreekt, nog onder de knie zou kunnen krijgen, - ik zou het als een pligt tegenover het aankomend geslacht beschouwen, indien ik voor dergelijk professoraat in aanmerking kwam, er mij niet aan te onttrekken.'¹⁵²

Ook de Stichting ter Bevordering van de Studie betreffende Verschijnselen van Terrorisme en Contraterrorisme, die de leerstoel sponsort, wil ik danken voor de steun en de aandacht waarmee zij mijn activiteiten begeleidt. Ik heb gezegd dat in een democratische rechtsstaat de overheid nog steeds de meest aangewezen gesprekspartner is voor het type wetenschap dat ik bedrijf. U vertegenwoordigt ten dele die verbinding naar de overheid. Zo'n gesprek met de overheid kan alleen gaande blijven wanneer aan die democratische en rechtsstatelijke voorwaarden is voldaan. Op grond daarvan acht ik het zowel mijn burger- als mijn academische plicht ook kritisch in gesprek met de overheid te gaan en te blijven over inrichting en karakter van de democratische rechtsstaat bij de strijd tegen het terrorisme. Ik dank u voor de ruimte die u mij ook daarvoor biedt.

Te werken op de Campus Den Haag van de Universiteit Leiden is een bijzonder voorrecht. Meer dan enige andere academische locatie biedt zij de mogelijkheid van een frequent contact met de rijksoverheid op het terrein van mijn leeropdracht. Het is een uitdaging en een genot om in samenspraak met de leiding van de campus en gefaciliteerd door het ondersteunend apparaat te werken aan de op- en uitbouw van een eigen Centrum voor Terrorisme en Contraterrorisme. Zonder anderen tekort te willen doen bedank ik in het bijzonder de vaste medewerkers Beatrice en Rolf als degenen die samen met

mij in het eerste jaar van zijn bestaan gestalte hebben gegeven aan het centrum.

Het departement bestuurskunde is voor een interdisciplinair georiënteerd wetenschapper als een historicus nu eenmaal is, in beginsel een uitgelezen plaats wanneer hij naar het bereik van de actualiteit of zelfs de toekomstverkenning verhuist. Onder degenen die daar werkzaam zijn huizen vele theorieën die ik mij nog lang niet allemaal heb eigen gemaakt. Ik hoop daarom de komende jaren ook van u veel te mogen leren en dank u voor de gastvrijheid die u mij en de door mij te verzorgen opleiding biedt.

Degenen die mij dagelijks het beste gadeslaan hebben het afgelopen jaar een ware boekenverhuizing waargenomen. De geschiedenisboeken gingen de deur uit en de boeken over terrorisme en de toekomst kwamen het huis binnen. De netto last die de vloer van mijn studeerruimte te dragen heeft is nauwelijks gewijzigd. De gespreksstof veranderde echter wel en ik hoop, Francette, dat de verrijking die ik daarbij persoonlijk ervoer ook door jou zo wordt ervaren.

Een speciaal woord van dank ook aan mijn ouders, die mijn ontwikkelingen steeds met grote belangstelling volgen en die mij van het voor deze gelegenheid vereiste stoffelijk omhulsel hebben voorzien. Mama, jouw vaste uitdrukking dat de mens meestal het meeste lijdt door het lijden dat hij vreest is voor mij ook bij deze oratie weer een leidraad geweest.

Studenten, ten slotte, bedenk dat in een snel draaiende wereld kennis al gauw kan veranderen, maar wijsheid niet.¹⁵³ Ik hoop u daarom vooral het laatste bij te brengen.

Ik heb gezegd

Noten

- 1 S. Kierkegaard, *Of, of: een levensfragment uitgegeven door Victor Eremita*, Amsterdam 2007, pp. 50-51.
- 2 Voor het moment is het voldoende terrorisme te definiëren als een gewelddadige manier van een minderheidsgroepering of individu om een onderwerp op de politieke agenda te krijgen, te houden of te prioriteren. Verderop in deze lezing kom ik op het discours over terrorisme nog terug.
- 3 Vgl. C.O. Scharmer, *Theory U. Leading From the Future as it Emerges*, Cambridge, MA, 2007, p. 401.
- 4 Vgl. Z. Bauman, *Liquid Fear*, Cambridge, Malden, MA, 2006, pp. 132-124.
- 5 F. Fukuyama, *The end of history and the last man*, London 1992.
- 6 Ch. Krauthammer, 'Holiday from history', *Washington Post*, 14 februari 2003; A.B. Robinson, 'An End to Our Holiday from History', *Seattle Post-Intelligencer*, 2 november 2001.
- 7 Vgl. F. Furedi, *Invitation to Terror. The Expanding Empire of the Unknown*, London/New York 2007, p. 3.
- 8 *The 9/11 Commission Report. Final Report of the National Commission on Terrorist Attacks upon the United States*, New York/London z.j., pp. 339-348. Voor soortgelijke klachten zie Furedi, *Invitation*, pp. xxiv-xxv en 84. In de rest van zijn boek weerlegt Furedi evenwel grotendeels de kritiek op een gebrek aan verbeeldingskracht voorafgaand aan 9/11.
- 9 Vgl. Furedi, *Invitation*, pp. xxvii-xxviii en 66; W. Phares, *Future Jihad. Terrorist Strategies Against the West*, London 2006, pp. 176 en 10. Zie ook M. Kramer, *Ivory Towers on Sand. The Failure of Middle Eastern Studies in America*, Washington D.C. 2001; N.B. De Atkine & D. Pipes, 'Middle Eastern Studies: What Went Wrong?', *Academic Questions* (Winter 1995-1996), <http://www.campus-watch.org/article/id/558>, geraadpleegd 23 december 2007.
- 10 President Bush geciteerd in *Changing Minds, Winning Peace. A New Strategic Direction for U.S. Public Diplomacy in the Arab & Muslim World*, Report of the Advisory Group on Public Diplomacy for the Arab and Muslim World, Washington D.C. z.j., p. 15. Bush sprak van 'a battle for the future of the Muslim world', maar het lijkt mij gerechtvaardigd de toekomst in dit geval niet te beperken tot de moslimwereld.
- 11 Phares, *Jihad*, p. 10.
- 12 W. Rosenau, 'Waging the "War of Ideas"', D. Kamien (ed.), *The McGraw-Hill Homeland Security Handbook*, New York 2006, p. 1133; P.J. Smith, *The Terrorism Ahead. Confronting Transnational Violence in the Twenty-first Century*, Armonk, NY/London 2008, pp. 182-183; B. de Graaff, '25 Reasons Why Intelligence and Security Agencies Run the Risk of Losing the War on Terror', I. Prezelj (ed.), *The Fight against Terrorism and Crisis Management in the Western Balkans*, verschijnt binnenkort; U.S. National Intelligence Council (NIC), *Mapping the Global Future 2020*, Washington D.C. 2004, p. 93; C. Roelants, 'Oorlog tegen terreur kan heel lang duren', *NRC Handelsblad*, 21 november 2003.
- 13 Vgl. B. Lia, *Globalisation and the Future of Terrorism. Patterns and Predictions*, London/New York 2005, p. 2. Gunstige uitzonderingen zijn: U. Beck, *Weltrisikogesellschaft. Auf die Suche nach der verlorenen Sicherheit*, Frankfurt am Main 2007; R. Clarke, 'Ten Years Later', *Atlantic Monthly*, Jan.-Feb. 2005, <http://www.theatlantic.com/doc/200501/clarke>, geraadpleegd 23 december 2005; P. Dercon, 'Radicalisme in 2020', S. Harchaoui (ed.), *Hedendaags radicalisme*, Apeldoorn/Antwerpen 2006, pp. 217-231; U.E. Kemmesies (ed.), *Terrorismus und Extremismus - der Zukunft auf der Spur*, München 2006; Lia, *Globalisation*; D.S. Lutz et al., *Zukunft des Terrorismus und des Friedens*, Hamburg 2002; J. Robb, *Brave New War. The Next Stage of Terrorism and the End of Globalization*, Hoboken, NJ, 2007; G.F. Treverton, *Emerging threats to National Security*, Santa Monica, CA, 2005; Phares, *Jihad* en de daar op pag. 300, n. 2 genoemde bijdragen; S. Scheerer, *Die Zukunft des Terrorismus. Drei Szenarien*, Lüneburg 2002; Smith, *Terrorism*, pp. 180-191; M. van Asselt, J.-W. van der Pas & R. de Wilde, *De toekomst begint vandaag*, Maastricht 2005; Ministerie van Justitie, *Justitie over morgen. Scenario's en strategieën voor 2015*, Den Haag 2007; Clingendael Centrum voor Strategische Studies, *Nationale Veiligheid. De resultaten van drie scenario workshops*, 's-Gravenhage 2005; de ontwikkeling van het Risk Assessment and Horizon Scanning System in samenwerking tussen Singapore's

National Security Coordination Secretariat, bedrijfsleven en academici, *International Risk Assessment and Horizon Scanning Symposium* 2007. *Report of a Symposium organized by the Centre of Excellence for National Security, The National Security Coordination Secretariat and the Defence Science and Technology Agency*, Singapore 2007 en B. Zellen, 'Viewpoint: Singapore Aims for Enhanced Information Awareness with RAHS', *Strategic Insights*, vol. 6 no. 3 (May 2007); het project 'The Future of the Jihadi Movement: a 5-Year Forecast', waarbij het Combating Terrorism Center van de Amerikaanse militaire opleiding in West Point academische deskundigen ten aanzien van terrorisme bijeenbracht met het oog op de ontwikkeling van contraterrorismebeleid; het Canadese Sentinel- en Soothsayer-project, dat een early warning-systeem probeerde te creëren door middel van samenwerking tussen de Criminal Intelligence Service Canada, de Norman Patterson School of International Affairs en de Carleton University in Ottawa, R. Bruneau et al., *Creating an Organized Crime Sentinel: Towards the development and implementation of a strategic early warning methodology for law enforcement*, Ottawa 2005. Vanuit niet-academische standpunten zie J. Canton, *The Extreme Future*, New York 2006, pp. 209-243; Th. Quiggin, *Seeing the Invisible. National Security Intelligence in an Uncertain Age*, Singapore 2007. Er is dus in het geheel nog niet zoveel veranderd sinds 2000, toen ook al een gebrek aan middellange- en langetermijn toekomststudies werd geconstateerd ten aanzien van terrorisme, M. Taylor & J. Horgan, 'Introduction', idem (eds.), *The Future of Terrorism*, Milton Park/New York 2005 (2000), pp. 1-2. Voor een kritiek op het gebrek aan bezinning op de toekomst in de 'war on terror' zie L.O. Fresco, 'Afghanistan na 2010', *NRC Handelsblad*, 8 januari 2008. In N. Gnesotto en G. Grevi, *The New Global Puzzle. What World for the EU in 2025?*, Paris 2006 van het Institute for Security Studies van de Europese Unie komt het begrip 'terrorisme' bijvoorbeeld nauwelijks voor. Intussen stelde op 14 december 2007 de Europese top een Reflectiegroep onder leiding van de voormalige Spaanse premier Felipe Gonzalez in, die een toekomstverkenning voor de komende twintig jaar gaat doen naar onder meer terrorisme.

- 14 J. Gleick, *Faster. The Acceleration of Just about Everything*, New York 2000; U.E. Kemmesies, 'Zukunftsaussagen wagen: Zwischen Verstehen und Erklären - Methodologische und theoretische Notizen zur Prognoseforschung im Phänomenbereich Extremismus/Terrorismus', idem (ed.), *Terrorismus*, p. 6.
- 15 Bauman, *Fear*; Z. Bauman, *Liquid Times. Living in an Age of Uncertainty*, Cambridge 2007. Vgl. Beck, *Weltrisikogesellschaft*, pp. 83 en 119; Furedi, *Invitation*, pp. 7-8 ; B. Johansen, *Get There Early. Sensing the Future to Compete in the Present*, San Francisco 2007, pp. 67-68.
- 16 Furedi, *Invitation*, pp. 49 en 53.
- 17 Vgl. Bauman, *Fear*, p. 9; Furedi, *Invitation*, pp. 49 en 53 v.v.
- 18 Dit begrip uit het scenariodenken werd gepopulariseerd door de Amerikaanse minister van Defensie Donald Rumsfeld tijdens een persconferentie in februari 2002, Furedi, *Invitation*, pp. 55 en 63.
- 19 Vgl. Furedi, *Invitation*, pp. 107 en 117.
- 20 F. Savater, *De moed om te kiezen. Een filosofie van de vrijheid*, Utrecht 2005, p. 171.
- 21 Beck, *Weltrisikogesellschaft*; L. Clarke, *Mission Improbable. Using Fantasy Documents to Tame Disaster*, Chicago, IL., 2001, p. 166.
- 22 Th. van Slobbe, 'Waar moeten we met onze wildheid heen?', *NRC next*, 21 december 2007; Furedi, *Invitation*, pp. 108-109, 133-134.
- 23 Vgl. Beck, *Weltrisikogesellschaft*, p. 151. Beck oordeelt overigens optimistischer dan ik over die manifestatie van de volkswil.
- 24 Vgl. M. Castells, *End of Millennium*, Oxford 2001, pp. 371, 377-379. Vgl. Bauman, *Fear*, p. 17: 'Civilization (...) always stays but one shock away from inferno.'
- 25 Vgl. Beck, *Weltrisikogesellschaft*, p. 106; Furedi, *Invitation*, pp. 68, 158-159 ; B. Schneier, *Beyond Fear. Thinking Sensibly about Security in an Uncertain World*, New York 2006, p. 241.
- 26 Vgl. A. Finkelkraut & P. Sloterdijk, *De hartslag van de wereld*, Amsterdam 2005, p. 150. Voor een bespreking van de langetermijn plannen van al Qa'ida zie M. Ranstorp, 'The Virtual Sanctuary of Al-Qaeda and Terrorism in an Age of Globalisation', J. Eriksson & G. Giacomello, *International Relations and Security in the Digital Age*, London 2007.
- 27 Vgl. Furedi, *Invitation*, pp. 72-73 ; B.H. Friedman & H.M. Sapolsky,

- 'You Never Know(ism)', *Breakthroughs*, Spring 2006, pp. 3-11.
- 28 Bauman, *Fear*, p. 10.
- 29 Vgl. Johansen, *Early*, p. 45; M. Lindgren & H. Bandhold, *Scenario Planning. The link between future and strategy*, Basingstoke/ New York 2003, p. 14; B. van Steenberg, *De Nieuwe Mens in de Toekomstige Wereldmaatschappij. Uitdagingen voor de Toekomstonderzoeker*, z.pl. 2003, p. 14; J. Nekkers, *Wijzer in de toekomst. Werken met toekomstscenario's*, Amsterdam/Antwerpen 2006, pp. 34 en 181; P. van der Duin en H. Stavleu, *De toekomst in een notedop*, Amsterdam 2006, pp. 22-23; L. Flam, *Misschien... over de waarschijnlijkheid*, Antwerpen 1984, no. 90. 'Het vermoeden'.
- 30 A. Kahane, *Solving Tough Problems*, San Francisco 2007, pp. 1 en 31; R.D. Stacey, *Managing the Unknowable. Strategic Boundaries between Order and Chaos*, San Francisco 1992, p. 14; Lindgren & Bandhold, *Planning*; Van Steenberg, *Mens*, p. 11. Een voorbeeld van de rol van wetenschappers bij anticipatie en adaptatie door de overheid op een meer praktisch vlak is het feit dat in 2006 het Amerikaanse leger ertoe overging wetenschappers IED's, *improvised explosive devices* of berm bommen, te laten ontwerpen zoals zij dachten dat de rebellen in Irak die zouden kunnen gaan gebruiken. Zij vormden de zogeheten rode teams, terwijl blauwe teams uitzochten hoe die wapens het beste konden worden uitgeschakeld. Dit illustreert in een notendop hoe de overheid met behulp van wetenschap kan anticiperen op deels nog onbekende dreigingen. R. Atkinson, 'De strijd tegen de berm bom', *NRC M-Magazine*, november 2007.
- 31 Die zijn op tal van terreinen namelijk onmogelijk, maar in grote lijnen bijvoorbeeld wel op demografisch gebied, Van Steenberg, *Mens*, pp. 16-17; Johansen, *Early*, p. 30.
- 32 Voor de verschillende benaderingswijzen zie bijv. Van der Duin & Stavleu, *Toekomst*, pp. 95-98; Van Steenberg, *Mens*, pp. 16 v.v.; D. van de Langenberg, N. Pijnenburg en F. van Eennennaam, 'Forecasting. De toekomst is niet meer wat het ooit is geweest', idem (eds.), *Forecasting, Intuïtie, Kennis en Kunde*, Deventer 2001, pp. 9-29; J. van Doorn & F. van Vught, *Forecasting. Methoden en technieken voor toekomstonderzoek*, Amsterdam 1978..
- 33 Van Steenberg, *Mens*, p. 10; E. Kelly, *Powerful Times. Rising to the Challenge of Our Uncertain World*, Upper Saddle River, NJ, 2006, p. 17; Lia, *Globalisation*, pp. 5 en 7; A.J. Bergesen & Y. Han, 'New Directions for Terrorism Research', *International Journal of Comparative Sociology*, vol. 46 no. 1-2 (2005), pp. 133-151. Voor de basisanalyse geldt trouwens dat alle goede theorieën en modellen (tot op zekere hoogte) moeten kunnen voorspellen, Clarke, *Mission*, p. 159; W.F. Lawless et al., 'A quantum metric of organizational performance: Terrorism and counterterrorism', *Computational and Mathematical Organization Theory*, vol. 13 (2007), p.274.
- 34 Vgl. E. Cornish, *Futuring. The Exploration of the Future*, Bethesda, MD, 2005, p. 41.
- 35 Vgl. N. Ferguson, '2011', *The New York Times Magazine*, 2 december 2001. Zie bijv. de waarschuwingen voor aanslagen binnen de VS in M. do Céu Pinto, 'Some US Concerns Regarding Islamist and Middle Eastern Terrorism', *Terrorism and Political Violence*, vol. 11 no. 3 (Autumn 1999), pp. 72-96; R. Falkenrath, 'Analytic Models and Policy Prescription: Understanding Recent Innovation in U.S. Counterterrorism', *Studies in Conflict and Terrorism*, vol. 24 no. 3 (May-June 2001), pp. 159-181; J.W. Foxell Jr., 'The Debate on the Potential for Mass-Casualty Terrorism: The Challenge to US Security', *Terrorism and Political Violence*, vol. 11 no. 1 (Spring 1999), pp. 94-109; R. Kupperman, 'A Dangerous Future', *Harvard International Review*, vol. 17 no. 3 (Summer 1995), pp. 46-50.
- 36 Voor eerdere pogingen tot een causaal model te komen zie R.D. Crelinsten, 'Analysing Terrorism and Counter-terrorism: A Communication Model', *Terrorism and Political Violence*, vol. 14 no. 2 (Summer 2002), pp. 77-122; D. della Porta, *Social Movements, Political Violence, and the State. A Comparative Analysis of Italy and Germany*, Cambridge etc. 2006, in het bijzonder pp. 207-216; J.I. Jones, 'Structural Causes of Oppositional Political Terrorism: Towards a Causal Model', *Journal of Peace Research*, vol. 30 no. 3 (1993), pp. 317-329; R. Langer, 'Zur Konstitution des Terrorismus', Th. Kron & M. Reddig (eds.), *Analysen des transnationalen Terrorismus. Soziologische Perspektiven*, Wiesbaden 2007, pp. 374-422; T.A. Leweling, 'Defining and exploring the terrorism field: Toward an intertheoretic, agent-based approach', *Technological*

- Forecasting & Social Change*, vol 74. (2007), pp. 165-192; J. Augusteijn, 'Accounting for the emergence of violent activism among Irish revolutionaries, 1916-21', *Irish Historical Studies*, vol. 35 no. 139 (May 2007), pp. 327-344.
- 37 Voor de opvatting van terrorisme als onderdeel van zo'n groter systeem zie bijv. Leweling/Nissen, 'Field', pp. 169-173; B. Møller, *Terror Prevention and Development Aid. What we know and what we don't know*, Copenhagen 2007; P.K. Davis & B.M. Jenkins, *Deterrence & Influence in Counterterrorism. A Component in the War on al Qaeda*, Santa Monica, CA, 2002, pp. 69-72; Appendix C. Methods for Analyzing Counterterrorism in a Complex Adaptive System.
- 38 Zie bijv. Lia, *Globalisation*.
- 39 Cornish, *Futuring*, pp. 108-121.
- 40 Zie bijv. R.W. Meertens, Y.R.A. Prins en B. Doosje, *In iedereen schuilt een terrorist. Een sociaal-psychologische analyse van terroristische sekten en aanslagen*, Schiedam 2006; M. Sageman, *Understanding Terror Networks*, Philadelphia, PA, 2004; K. Cragin & S.A. Dali, *The Dynamic Terrorist Threat. An Assessment of Group Motivations and Capabilities in a Changing World*, Santa Monica, CA, 2004.
- 41 Zie bijv. J. Horgan, *The Psychology of Terrorism*, London 2005; W. Reich (ed.), *Origins of Terrorism. Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind*, Washington D.C. etc. 1998; B. Rommelspacher, "Der Hass hat uns geeint". *Junge Rechtsextreme und ihr Ausstieg aus der Szene*, Frankfurt/New York 2006.
- 42 Zie bijv. B. Ganor, *The Counter-Terrorism Puzzle. A Guide for Decision Makers*, New Brunswick/London 2005.
- 43 Zie bijv. B.L. Nacos, *Mass-mediated Terrorism. The Central Role of the Media in Terrorism and Counterterrorism*, Lanham etc. 2002; P. Norris, M. Kern & M. Just (eds.), *Framing Terrorism. The News Media, the Government and the Public*, New York/London 2003.
- 44 Zie bijv. G. Weimann, *Terror on the Internet. The New Arena, The New Challenges*, Washington D.C. 2006.
- 45 Zie bijv. C. McCue, *Data Mining and Predictive Analysis. Intelligence Gathering and Crime Analysis*, Amsterdam etc. 2007; K. Ball, *The Intensification of Surveillance. Crime, Terrorism and Warfare in the Information Age*, London 2003.
- 46 Zie daarvoor bijv. het Atypical Signal Analysis and Processing-schema, beschreven in J. Hollywood et al., *Out of the Ordinary. Finding Hidden Threats by Analysing Unusual Behaviour*, Santa Monica, CA, 2004.
- 47 Zie daarvoor bijv. B.T. Bennett, *Understanding, Assessing, and Responding to Terrorism: Protecting Critical Infrastructure and Personnel*, Hoboken, NJ, 2007; B. Markram, 'An insoluble problem?', www.reactionsnet.com, July 2002, pp. 24-30, geraadpleegd 15 maart 2007; B. Krug & P. Reinmoeller, *The Hidden Costs of Ubiquity: Globalisation and Terrorism*, Rotterdam 2003; Chr. Oster, 'Can the Risk of Terrorism Be Calculated By Insurers? Game Theory Might Do It', *Wall Street Journal*, 8 april 2002; RMS, *Managing Terrorism Risk*, Newark, CA, 2003; D. Škanata & D.M. Byrd (eds.), *Computational Models of Risks to Infrastructure*, Amsterdam 2007; H.H. Willis et al., *Estimating Terrorism Risk*, Santa Monica, CA, 2005; G. Woo, 'Understanding Terrorism Risk', http://www.rms.com/Publications/UnderstandTerRisk_Woo_RiskReport04.pdf, geraadpleegd 9 januari 2008; G. Woo, 'A Terrorism Risk Analyst's Perspective on TRIA', https://rms.com/Publications/RiskAnalystPerspectiveTRIA_WooForCongress.pdf, geraadpleegd 9 januari 2008.
- 48 Vgl. Kemmesies, 'Zukunftsaussagen', Kemmesies (ed.), *Terrorismus*, pp. 1-4; H. Entorff, 'Islamitischer Terrorismus: Analysen, Entwicklungen und Anti-Terrorpolitik aus der Sicht ökonomischer Forschung', *ibidem*, p. 86.
- 49 Voor de verschillende benaderingswijzen zie Van der Duin & Stavleu, *Toekomst*, pp. 95-98.
- 50 Lange tijd was zowel de theorievorming als de empirische kennis ten aanzien van terrorisme beperkt, vgl. Furedi, *Invitation*, pp. xx-xxi, maar dit verandert, zoals mede uit deze lezing en in het bijzonder de daarbij vermelde literatuur mag blijken: meer dan negentig procent van de wetenschappelijke literatuur betreffende terrorisme dateert van na 11 september 2001.
- 51 B. Lia & K.H.-W. Skjølberg, 'Warum es zu Terrorismus kommt. Ein Überblick über Theorien und Hypothesen zu den Ursachen des Terrorismus', *Journal für Konflikt- und Gewaltforschung*, vol. 6 no. 1 (2004), p. 123.

- 52 T. Bjørgo (ed.), *Root causes of terrorism. Myths, Realities and Ways Forward*, London 2005; J. Franks, *Rethinking the Root Causes of Terrorism*, London 2006; K. von Hippel, 'The Roots of Terrorism: Probing the Myths', *The Political Quarterly*, vol. 73 (Aug. 2002), pp. 25-39; I.I. Mitroff, *Crisis Leadership. Planning for the Unthinkable*, Hoboken, NJ, 2004, p. 25; E. Bakker, 'Zin en onzin van de zoektocht naar oorzaken van terrorisme', *Internationale Spectator*, jg. 58 no. 11 (november 2004), pp. 542-547; M. Crenshaw, 'The Causes of Terrorism. Past and Present', Ch.W. Kegley Jr. (ed.), *The New Global Terrorism. Characteristics, Causes, Controls*, Upper Saddle River, NJ, 2003, pp. 92-105; L. Richardson, *What Terrorists Want. Understanding the Terrorist Threat*, London 2006; E.L. Wheeler, 'Terrorism and Military Theory: An Historical Perspective', *Terrorism and Political Violence*, vol. 3 no. 1 (Summer 1991), pp. 6-33.
- 53 Vgl. Von Hippel, 'Roots', p. 25; Smith, *Terrorism*, pp. 51-52. Vgl. ook voormalig Amerikaans minister van Defensie Donald Rumsfeld in juni 2004: 'Terrorism is simply a technique used by extremists and is not the problem in and of itself', geciteerd in Furedi, *Invitation*, p. xi.
- 54 Vgl. B.G.J. de Graaff, *Something in the air. Terrorisme als kunst*, Den Haag 2007; 'Terrorism and Drama: Introduction', in: J. Orr & D. Klaić(eds.), *Terrorism and Modern Drama*, Edinburgh 1990, pp. 10-11; T. Cowen, 'Terrorism as theater; Analysis and policy implications', *Public Choice*, vol. 128 no. 1 (2006), pp. 233-244; L. Miller, 'The Terrorist Mind. II. Typologies, Psychologies, and Practical Guidelines for Investigation', *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, vol. 50 no. 3 (2006), p. 266; Van Slobbe, 'Wildheid'.
- 55 L. Richardson, 'The Root Causes of Terrorism', geciteerd in E. Rosand, *Global Terrorism: Multilateral Responses to an Extraordinary Threat*, New York 2007, p. 2. Vgl. Bauman, *Fear*, p. 108; J.P. Gibbs, 'Conceptualization of terrorism', *American Sociological Review*, vol. 54 (1989), pp. 329-340. Voor de discussie over de vraag betreffende oud en nieuw terrorisme zie bijv. L. Brock & B. Schoch, 'Was ist das neue an Internationalen Terrorismus?', B. Schoch, C. Hauswedell & Chr. Weller (eds.), *Friedensgutachten* 2002, Münster 2002, pp. 33-42; D. Claridge, 'Exploding the Myths of Superterrorism', M. Taylor & J. Horgan (eds.), *Future of Terrorism*, London 2000, pp. 133-148; Th. Copeland, 'Is the "New Terrorism" Really New? An Analysis of the New Paradigm for Terrorism', *Journal of Conflict Studies*, vol. 21 no. 2 (2000), pp. 7-27; Chr. Dishman, 'Trends in Modern Terrorism', *Studies in Conflict and Terrorism*, vol. 4 (Oct.-Dec. 1999), pp. 357-362; I. Duyvesteyn, 'How "New" is the New Terrorism?', *Studies in Conflict and Terrorism*, vol. 27 no. 5 (2004), pp. 539-544; B.M. Jenkins, 'The New Age of Terrorism', Kamien (ed.), *Handbook*, pp. 117-130; Th.R. Mockaitis, *The 'New' Terrorism. Myths and Reality*, Westport, CT/London 2006; P. Saerens, *Klassiek terrorisme versus al-Qaeda, licentiaatsverhandeling Sociale Wetenschappen*, Katholieke Universiteit Leuven 2006; D. Tucker, 'What is New about the New Terrorism and How Dangerous is it?', *Terrorism and Political Violence*, vol. 13 no. 3 (2001), pp. 1-14; D. Zimmermann, *The Transformation of Terrorism. The "New Terrorism", Impact Scalability and the Dynamic of Reciprocal Threat Perception*, Zürich 2002.
- 56 Vgl. M. Bonner, *Jihad in Islamic History: Doctrines and Practice*, Princeton, NJ/Woodstock 2006; D. Cook, *Understanding Jihad*, Berkeley and Los Angeles, CA/London 2005; Phares, *Jihad*, pp. 18-75; D. Cook, *Understanding Jihad*, Berkeley, CA, 2005. De typering van jihad is in de Verenigde Staten ook onderwerp van een levendig politiek debat, zie bijv. D. Pipes, 'Jihad and the Professors', <http://www.danielpipesorg/pf.php?id=498>, geraadpleegd 23 december 2007; D. Pipes, 'Jihad: How Academics Have Camouflaged Its Real Meaning', *History News Network*, 2 februari 2002 en B. Gertz, 'Inside the Ring. Coughlin backed', *The Washington Times*, 11 januari 2008.
- 57 Zie bijv. O. Roy, *De globalisering van de islam*, Amsterdam 2005; idem, *Secularism Confronts Islam*, New York 2007; G. Kepel, *The War for Muslim Minds. Islam and the West*, Cambridge, MA/London 2004; B. Lewis, *What Went Wrong? The Clash Between Islam and Modernity in the Middle East*, New York 2003; idem, *The Crisis of Islam. Holy War and Unholy Terror*, New York 2003; J.L. Esposito, *Unholy War. Terror in the Name of Islam*, Oxford 2002.
- 58 Vgl. Furedi, *Invitation*, pp. ix-xv, xxiii-xxiv, 79-80; Phares, *Jihad*, pp.

- 195-197; M. Rodenbeck, 'How Terrible Is It?', *The New York Review of Books*, 30 november 2006; 'Britain Drops "War on Terror" Label', *Daily Mail*, 28 december 2007.
- 59 Furedi, *Invitation*, pp. xiv, 5 en 77.
- 60 M.R. LeGault, *Th!nk. Why Crucial Decisions Can't Be Made in the Blink of an Eye*, New York etc. 2006, p. 203.
- 61 Extremistan is hier dus bedoeld in zowel statistische als politicologische zin. Zie voor het eerste N.N. Taleb, *The Black Swan. The Impact of the Highly Improbable*, New York 2007, pp. 33 v.v. en voor het tweede Canton, *Future*, p. 4.
- 62 Vgl. Møller, *Terror Prevention*, p. 17; P. Senge et al., *Presence. Exploring Profound Change in People, Organizations, and Society*, New York etc. 2005, pp. 190 en 194.
- 63 Zie bijv. C. Geertz, *Available Light. Anthropological Reflections on Philosophical Topics*, Princeton, NJ, 2001, pp. 231-263.
- 64 B.R.O'G. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, New York 2006.
- 65 Vgl. Lia, *Globalisation*, p. 168.
- 66 Voor de 'clash of risk cultures' zie bijv. Beck, *Weltrisikogesellschaft*, pp. 34, 36 en 140.
- 67 Een begrip geïntroduceerd in E. Bloch, *Erbschaft dieser Zeit*, Zürich 1935.
- 68 Vgl. Smith, *Terrorism*, pp. 66-69; Bauman, *Fear*, pp. 113-114 en 125; G. Kuipers, 'Het eerste transnationale humorschandaal: de Mohammed-cartoons en de mondialisering van de humor', *Sociologie*, jg. 2 no. 4 (2006), pp. 461-466; Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Identificatie met Nederland*, Amsterdam 2007, pp. 152-153.
- 69 Lia, *Globalisation*, pp. 165-169; Th. van Velzen, "Religieuze vernieuwing is niet voorspelbaar", *De Groene Amsterdammer*, 12 oktober 2007. Vgl. Beck, *Weltrisikogesellschaft*, p. 199.
- 70 Vgl. LeGault, *Th!nk*, p. 29.
- 71 P. Steenhuis, 'Het eerste splinterde wij-gevoel volgens marktonderzoeker Frits Spangenberg', *NRC M-Magazine*, december 2007, p. 71.
- 72 Vgl. Bauman, *Times*, p. 2.
- 73 Clarke, *Mission*, pp. 133-145 en 155-156.
- 74 Schneier, *Fear*, pp. 5-6. Vgl. bijv. het grote aantal vrijdelde terroristische aanslagen in Europa in R. de Wijk & C. Relk, *Doelwit Europa. Complotten en aanslagen van moslimextremisten*, Amsterdam 2006.
- 75 Clarke, *Mission*, pp. 6-7 en 135-137.
- 76 Vgl. W. Enders, T. Sandler, 'The Effectiveness of Antiterrorism Policies: A Vector-Autoregression-Intervention Analysis', *The American Political Science Review*, vol. 87 no. 4 (december 1993), pp. 829-844; idem, 'What Do We Know About the Substitution Effect in Transnational Terrorism?', A. Silke (ed.), *Research on Terrorism. Trends, Achievements and Failures*, London/Portland, OR, 2004, pp. 119-137; R. Perl, *Combating Terrorism. The Challenge of Measuring Effectiveness*, Washington D.C. 2007; J. Horgan, 'The Psychology of Terrorism: Future Directions and Potential Implications for Counterterrorist Policy', Kamien (ed.), *Handbook*, pp. 152-153. Voor de effectiviteit van terrorisme zie M. Abrams, 'Why Terrorism Does Not Work', *International Security*, vol. 32 no. 2 (Fall 2006), pp. 42-78.
- 77 Voor een bespreking van de termen 'taak' - en 'waardenomgeving' zie B. de Graaff, 'Kalm temidden van woedende golven.' *Het ministerie van Koloniën en zijn taakomgeving, 1912-1940* (diss.), Den Haag 1997, pp. 26-33. Zij omvatten zowel de transactionele als de contextuele omgeving, waarbij de eerste direct en de tweede indirect invloed uitoefent op het (overheids)systeem en omgekeerd de overheid in het eerste geval wél en in het tweede geval (vrijwel) geen mogelijkheid tot beïnvloeding heeft. Vgl. Nekker, *Wijzer*, p. 59; Van der Duin & Stavleu, *Toekomst*, pp. 27-28.
- 78 Beck, *Weltrisikogesellschaft*, pp. 83 en 147-148.
- 79 R.M. Pearlstein, *Fatal Future? Transnational Terrorism and the Global Disorder*, Austin, TX, 2004, pp. 15 en 23; X. Raufer, 'Chaos, Terrorism, and Beyond', Kamien (ed.), *Handbook*, p. 137.
- 80 Robb, *War*, pp. 4, 74 en 113.
- 81 Robb, *War*, pp. 7-8 en 137-142; N. Ferguson, 'A World Without Power', *Foreign Policy*, juli/augustus 2004; Johansen, *Early*, pp. 35 en 38; Lia, *Globalisation*, pp. 171 en 182; Markram, 'Problem?'; U.S. NIC, *Future 2020*, pp. 94-95; G. Woo, 'Quantifying Insurance Terrorism Risk', paper voor de meeting van het National Bureau of

- Economic Research in Cambridge, MA, 1 februari 2002.
- 82 Vgl. Robb, *War*, pp. 113-129.
- 83 Senge et al., *Presence*, p. 159.
- 84 Zie bijv. P.W. Singer, *Corporate Warriors. The Rise of the Privatized Military Industry*, Ithaca, NY, 2004; L.C. Winkel e.a. (eds.), *Privatisering van veiligheid*, Den Haag 2005.
- 85 Vgl. Furedi, *Invitation*, p. 5; Lia, *Globalisation*, pp. 2 en 115-120; X. Raufer, 'New World Disorder. New Terrorisms: New Threats for Europe and the Western World', Taylor & Horgan (eds.), *Future*, pp. 43-48; Taleb, *Swan*, pp. xx en 9; H. Achterhuis, 'Denken over geweld: macht, moraal en de wederopbouw van Afghanistan', *NRC Handelsblad*, 1 september 2007.
- 86 Vgl. Smith, *Terrorism*, pp. 40 en 57.
- 87 Robb, *War*, pp. 8-11. Vgl. Furedi, *Invitation*, p. 5; Lia, *Globalisation*, pp. 171 en 195.
- 88 Aan de ene kant kan voor het overgrote deel van een subpopulatie integratie een weliswaar moeilijk en soms pijnlijk, maar uiteindelijk waardevol proces zijn. Aan de andere kant kan een beperkt aantal mensen als gevolg van integratie in een wereld die veel vrijheid biedt een gevoel van culturele schizofrenie krijgen, zodanig dat zij nog maar één 'escape from freedom' zien: zichzelf opblazen en anderen met hen. Vgl. Bauman, *Fear*, pp. 117-118.
- 89 Vgl. K. Stern en J. Herrmann, *Andreas Baader. Das Leben eines Staatsfeindes*, München 2007, p. 317; P.L. Berger, 'The Desecularization of the World: A Global Overview', idem (ed.), *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics*, Washington D.C./Grand Rapids, Michigan, 1999, p. 13; P. Waldmann, 'Zur Erklärung und Prognose von Terrorismus', Kemmesies (ed.), *Terrorismus*, p. 259; L. Wright, *De toren van onheil. Al Qaida en de weg naar 11 september*, Amsterdam 2007, p. 162. De CIA is bekritiseerd omdat de dienst in zijn toekomstverkenningen juist mensen buiten beschouwing laat en slechts onpersoonlijke krachten behandelt, D. Brooks, 'The Elephantiasis of Reason. The CIA's brand of rational analysis is perpetually half right in a way that makes it completely wrong', *The Atlantic Monthly*, januari-februari 2003.
- 90 Savater, *Moed*, p. 17.
- 91 Zie bijv. Bauman, *Fear*, pp. 109-110.
- 92 Vgl. C. Berrebi, 'Evidence About The Link Between Education, Poverty and Terrorism Among Palestinians', <http://www.irs.princeton.edu/pubs/pdfs/477.pdf>, geraadpleegd 28 december 2007; J.O. Engene, *Terrorism in Western Europe. Explaining The Trends Since 1950*, Cheltenham 2004, pp. 88 en 168-169; A.B. Krueger & J. Maleckova, 'Education, Poverty and Terrorism: Is There a Causal Connection?', *Journal of Economic Perspectives*, vol. 17 no 4 (Fall 2003), pp. 119-144; M. Tessler & M.D.H. Robbins, 'What Leads Some Ordinary Arab Men and Women to Approve of Terrorist Acts Against the United States?', *Journal of Conflict Resolution*, vol. 51 no. 2 (April 2007), pp. 309-310; Rosand, *Terrorism*, pp. 2-3; L.A. Kuznar & J.M. Lutz, 'Risk Sensitivity and Terrorism', *Political Studies*, vol 55 (2007), p. 341.
- 93 Vgl. Taylor & Horgan, 'Introduction', p. 4; idem, 'Future Developments of Political Terrorism in Europe', Taylor & Horgan (eds.), *Future*, p. 91; idem, 'A Conceptual Framework for Addressing Psychological Process in the Development of the Terrorist', *Terrorism and Political Violence*, vol. 18 (2006), pp. 585-601; J. Victoroff, 'The Mind of the Terrorist: A Review and Critique of Psychological Approaches', *Journal of Conflict Resolution*, vol. 49 no. 3 (2005), p. 34. Hoewel volgens velen psychologische typologieën van terroristen moeilijk te geven zijn, is daar recent weer een interessante en praktijkgerichte poging toe gedaan door Miller, 'Mind', pp. 255-268. Eveneens interessant is het onderscheid in rationaliteit tussen sympathisanten van terrorisme, terroristen en zelfmoordterroristen en de gevolgen daarvan voor het contraterrorismebeleid in B. Caplan, 'Terrorism: The relevance of the rational choice model', *Public Choice*, vol.128 (2006), pp. 91-107.
- 94 Zie bijv. P. Schnabel, 'Samenvatting', Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport* 2004, Den Haag 2004, p. 5; idem, 'Het zestiende Sociaal en Cultureel Rapport kijkt zestien jaar vooruit', *ibidem*, pp. 53-56. Al in 2000 onderscheidde het SCP als langetermijn trends de zogenaamde 5 I's: individualisering, informalisering, informatisering, internationalisering en intensivering.

- 95 Vgl. E. Hoffer, *The True Believer. Thoughts on the Nature of Mass Movements*, New York 2002, passim; Bauman, *Fear*, p. 116; Bauman, *Times*, pp. 4 en 65-66.
- 96 Bauman, *Times*, p. 9.
- 97 Beck, *Weltrisikogesellschaft*, p. 104; A. Verbrugge, *Tijd van onbehegen. Filosofische essays over een cultuur op drift*, Amsterdam 2006, p. 73; C.W. Michaels, *No Greater Threat. America After September 11 and the Rise of a National Security State*, New York 2005.
- 98 Vgl. Furedi, *Invitation*, p. xxix; Møller, *Terror Prevention*, p. 21; Taylor & Horgan, 'Introduction', p. 6.
- 99 Vgl. Nekkers, *Wijzer*, p. 35; Van der Duin & Stavleu, *Toekomst*, p. 21; Schneier, *Fear*, p. 90.
- 100 Vgl. LeGault, *Think*, pp. 29-30; Taleb, *Swan*, pp. 62-64; S.N. Kalyvas, "New" and "Old" Civil Wars. A Valid Distinction?, *World Politics*, vol. 54 (october 2001), p. 108. Voor een voorbeeld waarbij de actie vóór de ideologie uitging zie de geschiedenis van het ontstaan van de Ku Klux Klan, zoals weergegeven in S.D. Levitt & S.J. Dubner, *Freakonomics. A Rogue Economist Explores the Hidden Side of Everything*, New York 2006, pp. 49 v.v.
- 101 Vgl. D. Klai, 'Utopianism and Terror in Contemporary Drama: The Plays of Dušan Jovanović', Orr & Klai (eds.), *Terrorism*, p. 123.
- 102 Lia, *Globalisation*, p. 165.
- 103 Vgl. M. Gladwell, *The Tipping Point. How Little Things Can Make a Big Difference*, London 2007 (2000), pp. 219-225.
- 104 Iemand die al vroeg wees op die terugkeer was G. Kepel, *The Revenge of God. Resurgence of Islam, Christianity and Judaism in the Modern World*, Oxon 1993. Zie ook Berger, 'Desecularization', pp. 2, 10 en 18; J. Fox, 'Religion as an Overlooked Element of International Relations', *International Studies Review*, 3 no. 3 (2001), pp. 53-73; J. Fox & Sh. Sandler, *Bringing Religion into International Relations*, London 2004; Smith, *Terrorism*, pp. 54-55 en 94. Voor een aanzet voor betekenisgeving aan religie als element in de internationale betrekkingen zie G. Shani, "A Revolt against the West": Politicized Religion and the International Order - A Comparison of the Islamic *Umma* and the Sikh *Quam*, *Ritsumeikan Annual Review of International Studies*, vol. 1 (2002), pp. 15-31.
- 105 E. Bueno de Mesquita, 'The Quality of Terror', *American Journal of Political Science*, vol. 49 no. 3 (July 2005), pp. 515-530; F. Dietrich, 'Terrorism Prevention: a general model', 2004. <http://www.personeel.unimaas.nl/f.dietrich/Papers/Dietrich-PreventTerrorism.pdf>, geraadpleegd 15 januari 2008; F. Udwadia, G. Leitmann & L. Lambertini, 'A dynamical model of terrorism', 2006, http://www.accessmylibrary.com/coms2/summary_0286-32150403_ITM, geraadpleegd 15 januari 2008.
- 106 Kahane, *Problems*, pp. 1 en 31; R.D. Stacey, *Managing the Unknowable. Strategic Boundaries between Order and Chaos*, San Francisco 1992, pp. 11-13, 26, 32-34, 40.
- 107 Vgl. S. Brand, *The Clock of the Long Now. Time and Responsibility*, New York 2000.
- 108 Van der Duin & Stavleu, *Toekomst*, pp. 31-33 en 53-54; R. Kapuscinski, 'De Ander als spiegel', *NRC Handelsblad*, 24 december 2007. Vgl. Furedi, *Invitation*, pp. 4, 62, 156.
- 109 J.W.M. van Doorn & F.A. van Vught, 'Enkele ontwikkelingen in het toekomstdenken', J. van Doorn & F. van Vught (eds.), *Nederland op zoek naar zijn toekomst*, Amsterdam/Antwerpen 1981, pp. 25-26; Clarke, *Mission*, p. 98; C.C. Combs, *Terrorism in the Twenty-First Century*, Upper Saddle River, NJ, 2006, pp. 304-305; Taleb, *Swan*, p. xx.
- 110 G. Heinsohn, *Söhne und Weltmacht. Terror im Aufstieg und Fall der Nationen*, Zürich 2006; B. Nichiporuk, 'Regional Demographics and the War on Terrorism', *RUSI Journal*, vol. 148 no. 1 (Feb. 2003), pp. 22-29; A.K. Riemer, *Demographic Obstacles to Stability in the Middle East: The Case of Turkey*, Athens 1999, pp. 1-13; H. Urdal, *The Devil in Demographics: The Effect of Youth Bulges on Domestic Armed Conflict*, Washington D.C. 2004. Over bijv. de herhaling en daarmee de voorspelbaarheid van integratieprocessen van immigranten zie F. Verhagen, 'Meeste immigranten in VS kennen meer ups dan downs', *NRC Handelsblad*, 1 december 2007.
- 111 Vgl. Furedi, *Invitation*, p. 65; Johansen, *Early*, pp. 20 en 107-108; Lia, *Globalisation*, p. 5; P. van Wijck, R. de Wit & S. Zouridis, 'Recht door de windtunnel', *Nederlands Juristenblad*, 2007, nr. 23, p. 1404.
- 112 Clarke, *Mission*, p. 7.

- 113 Vgl. Smith, *Terrorism*, pp. 4-5; K. Cragin et al., *Sharing the Dragon's Teeth. Terrorist Groups and the Exchange of New Technologies*, Santa Monica, CA, 2007; Th. Turel, Learning Terrorist Organizations, master thesis International Relations Universiteit van Amsterdam, 2005; B.A. Jackson et al., *Breaching the Fortress Wall. Understanding Terrorist Efforts to Overcome Defensive Technologies*, Santa Monica, CA, 2007.
- 114 Vgl. Phares, *Jihad*, pp. 14-15: 'The future of U.S. national security, international relations and world stability lies in the hands of those who are first to learn about the terrorists' relevant history. That is the key to their code (...) And if we learn about their past and deeper history, we can understand their current and future strategies.'
- 115 Clarke, *Mission*, p. 161. Zie ook Johansen, *Early*. P. 62. Tijdreeksen zijn daarom belangrijk: bijv. W. Enders & T. Sandler, 'Transnational Terrorism in the Post-Cold War Era', *International Studies Quarterly*, vol. 43 (1999), pp. 145-167; idem, 'Is Transnational Terrorism Becoming More Threatening? A Time-Series Investigation', *The Journal of Conflict Resolution*, vol. 44 no. 3 (June 2000), pp. 307-332; idem, 'Patterns of Transnational Terrorism, 1970-1999: Alternative Time-Series Estimates', *International Studies Quarterly*, vol. 46 (2002), pp. 145-165; idem, 'After 9/11. Is it all Different Now?', *Journal of Conflict Resolution*, vol. 49 (2005), pp. 259-277.
- 116 Zie bijv. Wright, *Toren*, p. 53.
- 117 P. de Beer, 'Versailles to al-Qaida: tunnels of history', 9 november 2007, <http://www.opendemocracy.net/node/35045>, geraadpleegd 14 november 2007. Andere voorbeelden: het Molukse terrorisme in het Nederland van de jaren zeventig van de vorige eeuw vloeide voort uit beslissingen van begin jaren vijftig; de gewelddadige acties van de terroristen van de Rote Armee Fraktion hingen ten dele samen met het nazi-verleden. J. Becker, *Hitler's Children. The Story of the Baader-Meinhof Terrorist Gang*, Philadelphia 1977; Stern & Herrmann, *Baader*, pp. 320-321. Voor een geheel ander voorbeeld van een langetermijneffect zie het effect van legitimering van abortus op de afname van criminaliteit in de Verenigde Staten, Levitt & Dubner, *Freakonomics*, pp. 4, 11-12 en 105-132.
- 118 R. Clutterbuck, *The Future of Political Violence. Destabilization, Disorder and Terrorism*, London 1986, p. 23; Furedi, *Invitation*, pp. 92 en 94.
- 119 J. Derrida in Borradori, *Philosophy*, p. 106; Taleb, *Swan*, p. 11; Brand, *Clock*.
- 120 Gladwell, *Tipping Point*; vgl. Johansen, *Early*, p. 87; Stacey, *Managing*, p. 11.
- 121 Gladwell, *Tipping point*, pp. 13 en 15-16.
- 122 Voor een aanzet daartoe in het geval van contraterrorismebeleid zie J.P. Calukins et al., 'Optimizing counter-terror operations: Should one fight fire with "fire" or "water"?', *Computers and Operations Research*, vol. 35 no. 6 (June 2008), pp. 1874-1885, reeds raadpleegbaar via het Internet, [http://portal.acm.org/citation.cfm?id=1298762.1298916&coll=GUIDE&dl=](http://portal.acm.org/citation.cfm?id=1298762.1298916&coll=GUIDE&dl=,), geraadpleegd 14 januari 2008.
- 123 In dezelfde lijn ligt dat revolutionaire ontwikkelingen veelal worden veroorzaakt door marginalen, door die *im Dunkeln*, die men zo gemakkelijk over het hoofd ziet, of door mensen die men wegens hun afwijkende opvattingen of gedrag niet serieus neemt, totdat het te laat is. Vgl. Gladwell, *Tipping Point*, p. 22; Nekkers, *Wijzer*, p. 45; Van der Duin & Stavleu, *Toekomst*, p. 48. Vgl. wat de Belgische filosoof Leopold Flam schreef: 'Elk anticonformisme heeft het geheugen van de toekomst.', A. van Sevenant, 'Leopold Flam, Antwerpen 16 maart 1912 - Brussel 29 september 1995', <http://www.maatschappijdernederlandseletterkunde.nl/mnl/levens/97-98/flam.htm>, geraadpleegd 1 november 2007.
- 124 Furedi, *Invitation*, pp. 98-99.
- 125 Vgl. Furedi, *Invitation*, pp. 24 en 158; C.R. Chapman & A.W. Harris, 'A skeptical look at September 11th : How we can defeat terrorism by reacting to it more rationally', *Skeptical Inquirer*, 1 september 2002; Levitt & Dubner, *Freakonomics*, pp. 136-137; Schneier, *Fear*, p. 20.
- 126 Beck, *Weltrisikogesellschaft*, pp. 41-42, 68-71 en 117; Furedi, *Invitation*, p. 118; Schneier, *Fear*, pp. 33-43; Th.A. Birkland, "'The World Changed Today": Agenda-Setting and Policy Change in the Wake of the September 11 Terrorist Attacks', *Review of Policy Research*, vol. 21 no. 2 (2004), pp. 179-200.
- 127 Clarke, *Mission*, p. 167.
- 128 Vgl. Beck, *Weltrisikogesellschaft*, pp. 29, 39-42, 117 en 205-206; Chr. Büger, 'Expertise on the site of security : A reflexive praxis ?',

paper voor de 1st ECPR Graduate Conference, Essex, september 2006; Castells, *End*, p. 379; Furedi, *Invitation*, pp. 15-16, 173; M. Dunn Cavely, 'Cyber-Terror – Looming Threat or Phantom Menace? The Framing of the US Cyber-Threat Debate', *Journal of Information Technology & Politics*, vol. 4 no. 1 (2007), pp. 19-36. D.P. Haider-Markel, M.R. Joslyn & M. Tarek al-Baghal, 'Can We Frame the Terrorist Threat? Issue Frames, the Perception of Threat, and Opinions on Counterterrorism Policies', *Terrorism and Political Violence*, vol. 18 (2006), pp. 545-559; R. Jackson, The State and Terrorist Sanctuaries: A Critical Analysis, paper voor de Annual Conference van de British International Studies Association, Cork, Ireland, 18-20 december 2006; Kelly, *Times*, p. 78; Levitt & Dubner, *Freakonomics*, pp. 64-65; Lia, *Globalisation*, p. 174; J. Mueller, Terrorism and the Dynamics of Threat Exaggeration, paper voor de Annual Meeting van de American Political Science Association 2005; G. Mythen & S. Walklate, 'Communicating the terrorist risk: Harnessing a culture of fear?', *Crime Media Culture*, vol. 2 no. 2, pp. 123-142; G. Zwetsloot, 'Veiligheid en gezondheid op het werk in 2020', J. van Genabeek, R. Gründemann en C. Wevers (eds.), *De toekomst werkt: mens en bedrijf in 2020*, Hoofddorp 2007, p. 130. Vgl. in dit verband ook de zogeheten phronetische planningsbenadering in de sociale wetenschappen, zoals in het bijzonder naar voren gebracht door B. Flyvbjerg, *Making Social Science Matter. Why social inquiry fails and how it can succeed again*, Cambridge 2001; idem, 'Bringing Power to Planning Research: One Researcher's Praxis Story', *Journal of Planning Education and Research*, vol. 21 no.4 (Summer 2002), pp. 353-366; idem, 'Phronetic Planning Research: Theoretical and Methodological Reflection', *Planning Theory and Practice*, vol. 5 no. 3 (September 2004), pp. 283-306; M. Schram & B. Caterino (eds.), *Making Political Science Matter. Debating Knowledge, Research, and Method*, New York 2006. Het is het dilemma dat Albert Camus al in zijn *L'Homme Révolté*, Paris 1951, p. 208 bij monde van het personage Yanek Kaliayev aan de orde stelde: 'Peut-on parler de l'action terrorist sans y prendre part?'

- 129 Vgl. Kierkegaard, geciteerd in J.P. Dupuy, *Pour un catastrophisme éclairé. Quand l'impossible est certain*, Paris 2002, p. 151. Vgl. ibidem,

pp. 184-191, en de Duitse filosoof H.G. Gadamer, die ooit het begrip fusie van horizonen introduceerde, waarmee hij bedoelde dat de visie van mensen op het heden noodzakelijkerwijs hun kijk op het verleden bepaalde en dus beide tijdshorizonten met elkaar versmolt, http://nl.wikipedia.org/wiki/Hans-Georg_Gadamer, geraadpleegd 27 december 2007.

- 130 Furedi, *Invitation*, pp. xxv, 11, 15-17, 25-26, 33, 35, 59-60, 70-72, 132. Toekomstverkenningen dragen dan bij aan wat wel wordt genoemd de 'constitutive rhetoric', Clarke, *Mission*, p. 139.
- 131 Beck, *Weltrisikogesellschaft*, pp. 111-112; Furedi, *Invitation*, pp. 10, 66, 73, 133, 143.
- 132 C. Aradau en R. van Munster, 'Governing Terrorism Through Risk: Taking Precautions, (un)Knowing the Future', *European Journal of International Relations*, vol. 13 no. 1 (2007), pp. 89-115; V. Smil, 'The Next 50 Years: Fatal Discontinuities', *Population and Development Review*, vol. 31 no. 2 (June 2005), pp. 201-236.
- 133 Furedi, *Invitation*, pp. 14 en 54.
- 134 Vgl. Savater, *Moed*, pp. 40-42 en 78.
- 135 Vgl. Van der Duin & Stavleu, *Toekomst*, pp. 18-19; Johansen, *Early*, pp. 146-147.
- 136 Zie bijv. Nekkers, *Wijzer*, p. 18.
- 137 Vgl. Van der Duin & Stavleu, *Toekomst*, p. 17.
- 138 Nekkers, *Wijzer*, pp. 47-48, 88-89 en 125.
- 139 Vgl. Van der Duin en Stavleu, *Toekomst*, pp. 15-16, 36-38 en 48.
- 140 Van der Duin & Stavleu, *Toekomst*, p. 17.
- 141 Vgl. Scharmer, *Theory*, pp. 380, 389-390, 394.
- 142 K. van der Heijden, *Scenarios. The art of strategic conversation*, Chichester 2007, pp. 43-44.
- 143 Vgl. Johansen, *Early*, pp. 21-22, 82, 88; Kahane, *Solving*, p. 53. Men kan ook spreken van een attitude van *presence*, zoals Senge en anderen het noemen: 'deep listening, of being open beyond one's preconceptions and historical ways of making sense', 'a state of "letting come", of consciously participating in a larger field for change', Senge et al., *Presence*, pp. 13-14. Vgl. bijv. het indrukwekkende aantal conferenties en workshops dat ten grondslag lag aan de totstandkoming van U.S. NIC, *Future*, aldaar vermeld op p. 20.

- 144 G. Deleuze, P.-F. Guattari, *Rizoom: een inleiding*, Utrecht 2004.
Tot op grote hoogte gebeurt dit ook bij zogeheten *complex* of *double-loop learning* uit de organisatietheorie, dat in tegenstelling tot *single-loop learning* niet direct naar oplossingen zoekt, maar waarden, aannames en onderliggend beleid ter discussie stelt, Chr. Argyris & D.A. Schön, *Organizational Learning. A Theory of Action Perspectives*, Reading, MA, etc. 1978.
- 145 J.E. Yu, 'Creating "Rhizomatic Systems" for Understanding Complexity in Organizations', *Systemic Practice and Action Research*, vol. 19 (2006), p. 337-349. Vgl. Johansen, *Early*, p. 71; Kahane, *Solving*, pp. 4 en 104; Castells, *End*, p. 390.
- 146 Kahane, *Solving*, p. 105; Senge et al., *Presence*, p. 210; Beck, *Weltrisikogesellschaft*, p. 108.
- 147 Vgl. Flyvbjerg, *Social Science*, p. 166: de sociale wetenschappen moeten zijn: 'an activity done in public for the public'.
- 148 Vgl. Van der Duin & Stavleu, *Toekomst*, p. 86.
- 149 Dit is wat Senge et al., *Presence*, pp. 21-26 noemen: het requiem scenario. Vgl. Bauman, *Fear*, pp. 15 en 177; Hans Jonas, geciteerd in Dupuy, *Catastrophisme*, p. 149; ibidem, pp. 161-164. Vgl. het 'Kill Your Future'-scenario, Canton, *Future*, pp. 11-12.
- 150 Zie bijv. Kierkegaard, *Of/of*, pp. 167, 199, 228-232.
- 151 Kierkegaard, *Of/of*, p. 231.
- 152 C. Busken Huet, *Portret in brieven*, Amsterdam 1997, pp. 223-224.
- 153 Bauman, *Times*, p. 5.

In deze reeks verschijnen teksten van oraties en afscheidscolleges.

Meer informatie over Leidse hoogleraren:
Leidsewetenschappers.Leidenuniv.nl

- 1979 doctoraalexamen geschiedenis, Vrije Universiteit Amsterdam
- 1979-1980 wetenschappelijk docent contemporaine geschiedenis, Vrije Universiteit Amsterdam
- 1980-1987 wetenschappelijk medewerker maatschappijgeschiedenis, Erasmus Universiteit Rotterdam
- 1987-2000 onderzoeker, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag; tevens wetenschappelijk docent Japankunde, Erasmus Universiteit Rotterdam
- 1997 promotie op basis van het proefschrift 'Kalm temidden van woedende golven'. Het ministerie van koloniën en zijn taakomgeving, 1912-1940, Universiteit Leiden
- 1999-2002 gedetacheerd onderzoeker ten behoeve van het Srebrenica-rapport, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam

- 2000-heden wetenschappelijk hoofddocent Geschiedenis van Internationale Betrekkingen, Universiteit Utrecht
- 2005-heden Socrates-hoogleraar politieke en culturele reconstructie vanuit humanistisch perspectief, Universiteit Utrecht
- 2007-heden hoogleraar terrorisme en contraterrorisme, tevens hoofd van het Centrum voor Terrorismen en Contraterrorisme bij de Campus Den Haag van de Universiteit Leiden

Mijn onderzoek betreft enerzijds de toekomst en anderzijds de geschiedenis van terrorisme en contraterrorisme. Het gaat daarbij in het bijzonder om de ontwikkeling van analysemodellen en toekomstscenario's voor terrorisme en contraterrorisme en om de geschiedenis van fanatisme, door sommigen ook wel aangeduid als religieus terrorisme. Een belangrijke vraag daarbij is in hoeverre bestudering van ontwikkelingen in het verleden relevant kan zijn voor bespiegelingen over de toekomst. Vraagstukken van continuïteit en discontinuïteit staan dus centraal. Zulke bespiegelingen over de toekomst zijn nooit neutraal voor denken en handelen in het heden. Daarom is een onderdeel van mijn onderzoek het onderhouden van contacten met zoveel mogelijk partijen op de terreinen van (de)radicalisering en (contra)terrorisme. Op die manier is er ook een sterke relatie tussen de (beleids)praktijk en wetenschappelijke theorievorming.

